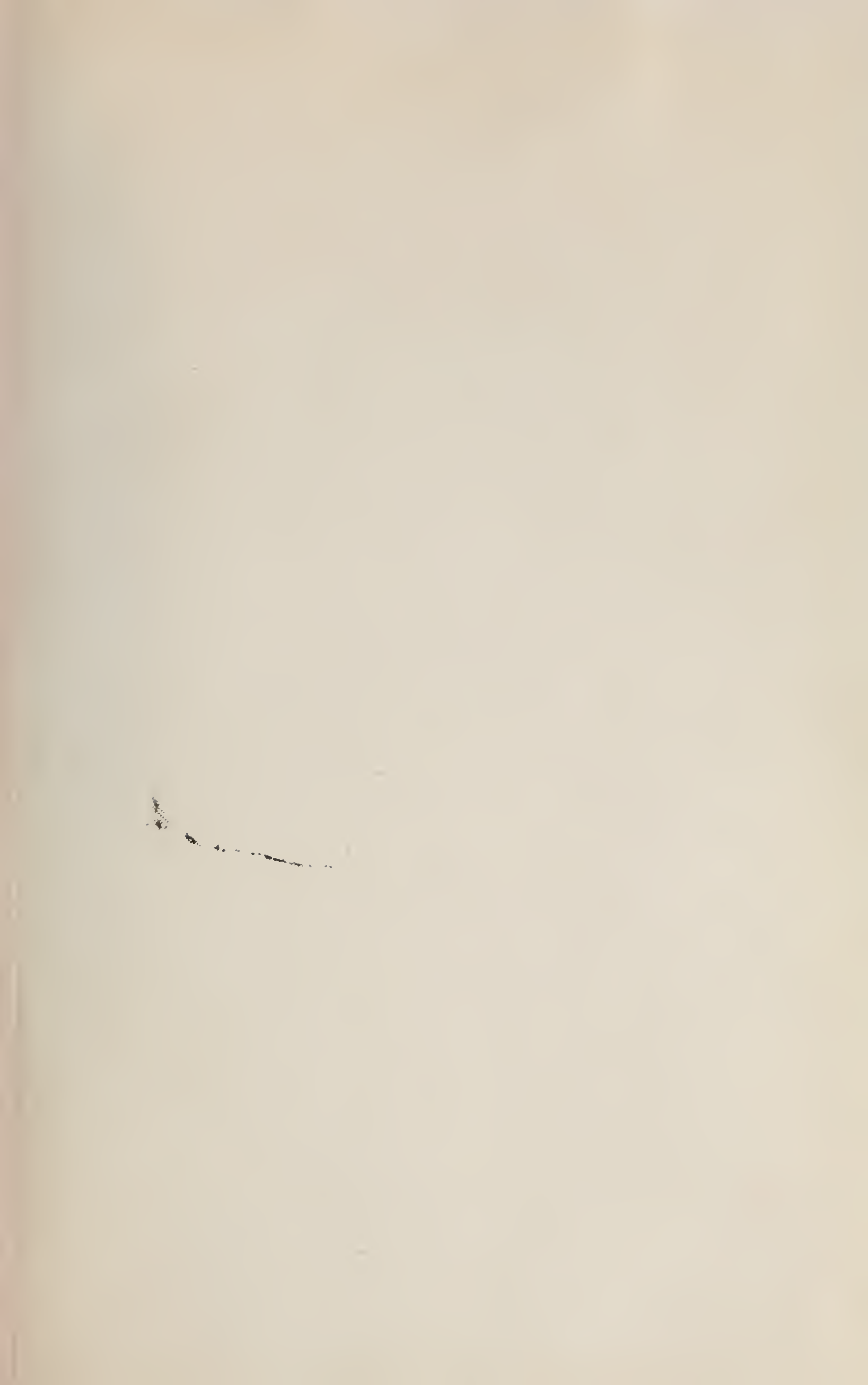

3 1761 07815258 4

INDBYDELSESSKRIFT

TIL

KJØBENHAVNS UNIVERSITETS FEST

I ANLEDNING AF

HUNDREDAARSDAGEN FOR STAVNSBAANDETS LØSNING

den 20de Juni 1888.

Heri: **Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne.**

Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt.

1ste Del. – Tiden fra 1733 til 1807.

Af

V. Falbe Hansen.

KJØBENHAVN.

Trykt hos J. H. Schultz,

1888.

LIBRARY
DEC 6 1974
UNIVERSITY OF TORONTO

Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne.

Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt.

1ste Del. — Tiden fra 1733 til 1807.

Af

V. Falbe Hansen.

De vigtigste trykte Kilder til dette Skrift har været den ældre officielle Statistik (udarbeidet af Rentekammeret, Tabelkontoret o. fl.), samt Begtrup's og Bergsøe's Skrifter, foruden naturligvis en Mængde andre trykte Værker. Desuden er der benyttet mange utrykte Kilder, dels fra offentlige Arkiver, dels fra private Godsarkiver omkring i Landet. De fleste utrykte statistiske Kilder lide af den Mangel, at de kun foreligge som uforarbeidet Raastof, og Benyttelsen af dem har derfor været temmelig besværlig. Dette er en af Grundene til, at det foreliggende Skrift kun er bleven færdig til Aaret 1807; et senere Tidspunkt f. Ex. Aaret 1818 eller Aaret 1828 vilde maaske have været et naturligere Skillepunkt. I et senere Skrift haaber Forf. at kunne føre Undersøgelsen ned til Nutiden.

I Kristian den 6tes Tid befandt vort Landbrug sig i en kritisk Stilling. Usle havde dets Kaar været i Frederik den 4des Tid, men endnu ringere blev de under hans Søn og Efterfølger. Hovedgrunden hertil var Faldet i Kornpriserne.

Gjennemsnitsprisen var i Nutidens Penge for:*)

	Rug pr. Tønde.	Byg pr. Tønde.	Havre pr. Tønde.
i Tiaaret 1691—1700	8,66 Kr.	6,06 Kr.	3,68 Kr.
— 1701—1710	6,95 —	5,10 —	2,83 —
— 1711—1720	7,33 —	5,45 —	3,25 —
— 1721—1730	6,41 —	4,81 —	2,79 —
— 1731—1740	6,20 —	4,75 —	2,47 —
i Femaaret 1730—1734	4,68 —	4,00 —	2,16 —
i Tiaaret 1741—1750	7,00 —	4,62 —	2,70 —

Igjennem det hele Tidsrum er der en dalende Tendens i Kornpriserne, og Minimum falder i de første 5 Aar af Kristian den 6tes Regering, 1730—34; i det første af disse Aar, Aaret 1730, kostede en Tønde Rug kun 4,85 Kr., en Tønde Byg 3,52 Kr., en Tønde Havre 1,62 Kr., det var ikke stort mere end Halvdelen af Gjennemsnitspriserne i Tiaaret 1691—1700. Man maatte gaa over Hundrede Aar tilbage i Tiden for i et Tiaar at finde Kornpriser saa lave som i 1731—40.

---

*) Falbe Hansen og Scharling: Danmarks Statistik II. Bd. p. 109.

Et saa stort Prisfald af Landbrugets Hovedprodukter maatte nødvendigvis udøve en afgjørende Indflydelse paa Landbrugets Stilling, og maatte særlig gjøre det under de Betingelser, hvorunder Landbruget den Gang arbejdede. Det Brutto-Udbytte, Jorden ydede i sædvanlige Aar, var ringere, end hvad der nu gror paa den fattigste Hedejord; omtrent 4 Fold var det sædvanlige paa gode Bonderjorder. Og Omkostningerne, der skulde udredes af dette ringe Udbytte, var forholdsvis store. Tienden til Præst og Degn, til Kirken og Kongen tog allerede en anselig Del, men da den svaredes in natura, varierede den med Udbyttet. Værre var Skatterne til Staten, der forholdsvis var meget høje, og for største Delen skulde udredes i Penge. Saa var der Udgiften til Folkeholdet, der ogsaa var høj i Forhold til Udbyttet, og endelig Bondens absolut nødvendige Underhold og Saakornet. Det vil let forstaas, at der efter disse Fradrag sjældent kunde blive synderligt tilbage som Overskud, og at der ofte maatte blive Underskud. Bondejordens Værdi var derfor ringe, eller rettere sagt, Jorden var nærmest værdiløs. En Jordrente, en selvstændig Jordværdi for Jorden som Jord, fandtes i Almindelighed ikke. Det, der gav en Gaard Værdi, var Bygninger, Besætning, Inventarium og den rent øjeblikkelige Kultur, det enkelte Aars Udlæg til Pløjning, Saasæd m. m.

Betingelsen for, at en Gjenstand skal have Værdi, den relative Sjældenhed, at der er mindre, end der ønskes, mindre end der er Brug for, var ikke til Stede; tvært imod, der var Jord og øde Gaarde i Overflødighed. Jævnlig hører man Tale om øde Gaarde, som ingen Proprietær vilde vedkjende sig, eller om, at Proprietærer ansøge Kronen om at maatte blive fri for øde Gods. I Forordningen af 31te Januar 1691 blev Taxten paa Landejendomme sat til 40 Rd. Sp. pr. Td. Hartkorn Bondergods, hvor dette var i nogenlunde god Stand, men kun til 10 Rd. Sp. pr. Td. Hartkorn for øde Gods; det vil sige omtrent 1 Rd. Sp. pr. Td. Land almindelig god

Jord. Allerede dette viser jo, at Jorden ingen Værdi havde, at det var Bebyggelsen, Besætning og Inventar, der gav en Bondegaard Værdi.

Naar jeg siger, at Jorden ingen Værdi havde, maa det dog forstaas saaledes, at Jorden vel i og for sig, selv med Landmandens daværende ringe Dygtighed og Datidens lave Kultur, kunde give et Overskud, men at dette Overskud ikke var større, end at det omtrent opslugtes af Skatterne. Det var Staten, der gjennem Skatterne inddrog største Delen af Landets Jordrente. Det var Skatterne, der var saa høje, at de opslugte Jordens Værdi for de private Ejere.

Saaledes var paa lidt nær Tilstanden allerede, medens Kornpriserne endnu var nogenlunde høje, i Kristian den 5tes og Frederik den 4des Tid. Og da saa Kornpriserne faldt i Kristian den 6tes Tid, maatte Tilstanden yderligere forværres; thi de fleste af Skatterne krævede det samme Pengebeløb, og Arbejdslønnen sank heller ikke, men hvad man fik ind for Kornet blev mindre og mindre. I Forordningen af 10de Februar 1731 meddeles det da ogsaa, at Jordegodset faldt i Pris, og der blev grebet til extraordinære Foranstaltninger for at holde det oppe; bl. a. søgte man at drage Penge ind fra Udlandet til Anbringelse i Jordegods, og man skærpede Bestemmelserne om Skatteinddrivningen for at forhindre Restancerne i at løbe op. Dette sidste kunde sikkert ogsaa være nødvendigt, thi af Forordningen af 4de August 1728 ses det, at Propritærerne forlod Gods og lod det tildømme Kongen for at blive fri for Skatterne, og der maatte udstedes udtrykkeligt Forbud derimod. Bønderne kunde under de ulykkelige Forhold ofte ikke svare deres Skatter, og Proprietærerne, der skulde indestaa for Skatterne af deres Bøndergods, og som sædvanlig selv sad meget daarlig i det, kom derved ofte paa Randen af Ødelæggelse. Den løse Almue, de ledige Karle, Husmændene og Indsidderne stod sig derimod efter Omstændighederne godt. Arbejdslønnen, der altid bevæger sig langsomt og tungt, var under Datidens stabile Forhold

næsten uforanderlig, og da Udgifterne til Livsfornødenhederne paa Grund af de synkende Priser blev mindre, medens Pengelønnen forblev den samme, saa blev deres Stilling i Virkeligheden forbedret. Det er ikke let at faa Oplysninger om Arbejdslønnen paa Landet i den Tid; thi det var den Gang forholdsvis sjældent, at man brugte Daglejere, og i Arkiverne har man i ældre Tid ikke bekymret sig om at opbevare Oplysning herom; en Del Oplysninger har jeg dog faaet, navnlig fra Sjælland.*) I Følge dem var Arbejdslønnen paa Sjælland i Kristian den 6tes Tid for ganske simpelt Daglejerarbejde 10, 12 à 14 Sk. Curant daglig, det er i Nutidens Penge 32 à 45 Øre; for mere anstrængende Daglejerarbejde var Lønnen 1 Mk. C. daglig ɔ: 52 Øre, og for almindeligt Haandværksarbejde (som for Murere, Tømrere, Tækkere, Brolæggere o. l.) sædvanlig 1 Mk. 4 Sk. à 1 Mk. 8 Sk. C. daglig, ɔ: 65 à 78 Øre. I Jylland synes Lønnen at have været lidt lavere, men jeg har kun faa og mindre paalidelige Data dèr fra. I Forhold til Datidens Priser var det en ret god Fortjeneste, thi da en Tønde Rug eller Byg kunde kjøbes for 4 à 5 Kroner, en Tønde Havre for 2 Kroner, saa behøvedes der kun en halv Snes Dages Arbejde for at betale en Tønde Rug, og fire à fem Dages Arbejde for at kjøbe en Tønde Havre. Det var rimeligvis lettere og nemmere at komme til Kornet paa denne Maade, ved at arbejde som Daglejer og kjøbe det, end ved at sidde paa en Gaard som Fæstebonde og selv avle det og yde Hoveri

---

*) I Ministeriernes store ellers saa righoldige Arkiv har jeg saaledes ikke kunnet finde Oplysninger om Dagløjen i dette Tidsrum. Derimod findes der nogle Angivelser af Arbejdsprisen i Raadhusarkivets Regnskaber for Bidstrup Gods, og desuden har jeg faaet ret fyldige Oplysninger fra forskjellige Godsarkiver, saaledes fra Vemmetofte, fra Vallø, fra Gaunø og fra Giesegaard, samt nogle spredte Data fra Jylland. Adskillige af disse Oplysninger frembyde megen Interesse, og de vil blive nærmere omhandlede i en følgende Del af dette Skrift.

og allehaande Afgifter. Det er derfor sandsynligvis indtruffet jævnlig i denne Periode, hvad der enkeltvis allerede berettes fra en lidt tidligere Tid, at der blev betalt Indfæstningspenge af et jordløst Hus, medens en Bondegaard derimod blev overladt gratis i Fæste.

End mere lokkende maatte Byerne især Kjøbenhavn være for Landalmuen. Thi i Kjøbenhavn var Arbejdslønnen for Mur- og Tømmersvende 1,20 Kr. daglig, for Kalkslagere 80 Øre og for almindelige Arbejdskarle 68 Øre daglig; og det er da heller ikke usandsynligt, at Kristian den 6tes store Byggeforetagender og Kjøbenhavns Gjenopførelse efter Branden i 1728 bidrog til, at det var let at faa godt lønnet Beskæftigelse. Ogsaa paa Landet fik Haandværkere og andre Arbejdere, der stod noget over det almindelige Niveau, en god Løn.

Ganske naturligt maatte det for Bønderne staa som noget langt bedre at blive Arbejdsmand eller maaske lidt af en Haandværker end at sidde paa en Gaard som Hovbonde. Vornedskabet var bleven ophævet paa Sjælland og Lolland-Falster, ved Forordningen af 21de Februar 1702, saa at de Bønder, der var fødte efter Frederik den 4des Tronbestigelse (1699 d. 25de Aug.) havde Ret til at flytte fra Godset, for saa vidt de ikke var kontraktmæssig bundne dertil, og for mange af disse Øers Bønder var der altsaa ikke længer nogen lovlig Hindring for at drage bort. Og hvad de jydske Bønderkarle angik, da havde de alt fra gammel Tid af haft en Tilbøjelighed til at vandre om. Rundt om i Landet viste der sig da ogsaa ved denne Tid en Tendens hos Bønderkarlene til at forlade Landbruget og drage bort fra Godserne.

I og for sig kunde en saadan Bevægelse, en Flytning af større Dele af Befolkningen, maaske nok være naturlig og hensigtsmæssig, men under Datidens Landbosystem maatte den virke i høj Grad forstyrrende. Ved Bestemmelsen om, at ingen Gaard maatte nedlægges, og, hvor Vornedskabet nylig havde hersket, endnu mere ved dets Tvang, var

der fastsat et bestemt Omfang, i hvilket Landbruget skulde drives i enhver Egn af Landet; men naar Folkemængden formindskedes, eller naar Produktionsbetingelserne paa anden Maade forandredes, maatte en saadan Fastholden af Landbrugets Rammer blive unaturlig. Det ser ud, som om der i Datiden var flere Bøndergaarde, end Forholdene naturlig krævede, i alt Fald i visse Egne af Landet; maaske forholdt det sig endog saa, at der ved de anførte Tvangsbestemmelser var givet Landbruget som Helhed et større Omfang end passeligt var. Det stærke Fald i Kornpriserne maatte desuden nødvendigvis forrykke Forholdet mellem Produktionen af de forskjellige Slags Jorder, og det maatte navnlig trykke de ufrugtbare Egne mere end de frugtbare. Vi har i en langt senere Tid set, hvorledes Befolkningen under stigende Priser, tiltog stærkest i de ufrugtbare Egne, især i Jylland. De dalende Priser maatte have den modsatte Virkning. Og ganske naturligt var det da, at de meget lave Kornpriser, der indtraf i Kristian den 6tes Tid, fremkaldte en Tendens hos Bønderne til at gaa bort fra Landbruget til andre Erhverv, og til særlig at søge bort fra de ufrugtbare Egne og fra de Godser, hvor Afgifterne og Byrderne var for tunge, hen til frugtbarere og mildere Egne.

Men selv om en saadan Flytning end maatte være berettiget og hensigtsmæssig for Bondebefolkningen, saa maatte den for Proprietærerne og for Kongen som Statens Repræsentant være i høj Grad betænkelig. Naar Proprietæren ikke kunde bortfæste sine Bøndergaarde, mistede han den Arbejdskraft, der under Form af Hoveri skulde dyrke hans Hovedgaardsmarker, hans bedste, ofte den eneste, Indtægtskilde: og naar Bøndergaardene blev øde, mistede de, som vi har set, næsten hele deres Værdi, men desuagtet skulde Proprietæren vedblivende svare Skatterne af dem. Det var Bønderne, der gav Godset Værdi, drog Bønderne bort i større Omfang, var Godset værdiløst og Proprietæren øde-

lagt. I sidste Instans gik det saa ud over Kongen, der ikke kunde faa sine Skatter. Det blev et Livsspørgsmaal for Proprietærerne og det blev af Vigtighed for Kongen at holde Bønderne fast ved Godserne, og det var ikke alene i de Egne, hvor det gamle Vornedskab havde hersket, at Trangen dertil føltes, det var rimeligvis lige saa nødvendigt i Jylland som paa Sjælland og Smaaøerne. Proprietærerne søgte ved allehaande Midler, ofte ved Misbrug af bestaaende Bestemmelser, at holde paa Bønderne. I Sjælland og paa Lolland-Falster, hvor Bønderne endnu sad med den gamle Tvangs-Bevidsthed i Sindene fra det nylig ophævede Vornedskab, var det maaske nok muligt paa disse og andre Maader at holde Bønderne fast ved Godset; men i Jylland og Fyn, hvor Bønderne havde været fri for Vornedskab, kunde Proprietærerne vanskelig holde paa dem, og især i Jylland følte man stærkt Trangen dertil, da der fra denne Landsdels mindre frugtbare Egne, der led mest under de slette Konjunkturer, skete stor Udvandring af Folk til andre Landsdele eller til Udlandet. Saa var det, at man i 1733 efter nogen Famlen greb til at indføre Stavnsbaandet og paalagde det overalt i Landet, thi overalt følte Proprietærerne dets Nødvendighed. I Forordningen af 4de Februar 1733 hedder det i Indledningen: „Saa er det og den samme Kjærlighed for Landet, der forhen havde foranlediget Os at nedlægge bemeldte Land-Milice, som nu bevæger Os den Frihed, Bonderkarlene ved Land-Milicens Afskaffelse har bekommet, nogenledes at indskrænke, efterdi vi ugjerne see og fornemme, at de saadan Frihed misbruge, idet de lade Agerdyrkningen fare og største Delen sig ud af Landet har forføiet og endnu daglig derfra undvige. Thi ville vi allernaadigst, at alt ungt Mandskab paa Landet skal enrolleres“. I Forordningens § 7 fik Proprietærerne Ret til som Soldat at enrollere „hvilke de selv ville“, og i § 18 paabydes det, at „ingen Bondekarl maa give sig fra det Gods, hvor han er født, saa længe hans

Husbond kan skaffe ham Tjeneste, medmindre han er over de til Enrolleringen ansatte Aar eller sin Tid rigtig har udtjent". Allerede Forordningens Ord i Indledningen vise, at det ikke saameget var for Land-Militsens Skyld, at Stavnsbaandet blev indført, men at det snarere var omvendt, at Land-Militsen blev gjenindført for derved at faa Lejlighed til at binde Bønderne til Godserne. Og af de Forhandlinger*), mellem Kristian den 6te og hans Ministre, der gik forud for Forordningen af 1733 ses det, at Ministrene ikke ønskede Land-Milicen indført og endog „i deres Iver for at afværge Indførelsen af Landmilitsen søge at give Kongen Tanken om et andet Middel til at hindre Bønderkarlene fra at rømme fra de hoveripligtige Godser ind paa de hoverifri, og da netop foreslaa et Stavnsbaand paa Bønderkarlene fra 14 til 40 Aar". Der var vel, som alt berørt, allerede før 1733 Midler, hvorved Proprietærerne, under Datidens svage Kontrol fra Central-Administrationen, kunde holde Bønderkarlene ved Godset, enten ved allehaande halve eller hele Misbrug af Bestemmelserne om Pas, (Fr. 19de Febr. 1701 cfr. D. L. 3—19—10 og Fr. 8de Febr. 1724) eller som en Konsekvens af deres Forpligtelse til at skaffe Folk til Landmilitsen, eller ved at give Undtagelsesbestemmelser (cfr. Fr. 5te Marts 1731) en mere almindelig Anvendelse. Men et egentligt Stavnsbaand blev ikke indført under Frederik den 4de og Bonden bevarede formelt den Frihed, der var tilstaaet ham i 1702 ved Vornedskabets Ophævelse, og om end denne Frihed i mange Egne, som paa Sjælland og Lolland-Falster, maaske kun var formel, saa var den andre Steder, især paa Fyn og i Jylland virkelig og effektiv. Det var først under Kristian den 6te og ved den ovennævnte Forordning af 4de Februar 1733 at Stavnsbaandet fik sin

*) E. Holm: Frederik den 4des Landmilits og dens Indflydelse paa Bondestandens Kaar i Danmark. Historisk Tidsskrift V. Række IV.

formelle og almindelige Legalisering, og det var først ved denne Forordning, at Proprietærerne fik Udskrivningsretten, fik Retten til at lade udskrive til Soldat, „hvilke de selv ville", og derved et Trudselsmiddel, ved hvilket de kunde tvinge Bønderkarlene[1]).

Da Priserne før blev omtalt, nævnedes kun Kornpriserne og deres Fald. Men nu Priserne paa animalske Produkter? Det var en lige saa vigtig Sag, thi mindst Halvdelen af Landmændenes Indtægter indkom ved Salg af Kvægavlsprodukter.

Kjøbenhavns Torvepris paa Oxekjød[2]) var i Gjennemsnit:

i Tiaaret	1695—1704	14,5	Øre	pr. Pund,
—	1705—1714	16	—	—
—	1715—1724	16	—	—
—	1725—1734	15	—	—
—	1735—1744	17	—	—
—	1745—1754	19	—	—

Kapitelstaxten paa Flæsk[2]) var i Gjennemsnit:

i Tiaaret[3])	1705—1714	11,3	Øre	pr. Pund,
—	1715—1724	12,2	—	—
—	1725—1734	11,9	—	—
—	1735—1744	13,0	—	—
—	1745—1754	14,6	—	—

Kapitelstaxten paa Smør var efter Kapitelstaxten i 10-aarigt Gjennemsnit følgende:

i Tiaaret	1695—1704	17,7	Øre	pr. Pund,
—	1705—1714	16,8	—	—
—	1715—1724	15,7	—	—

[1]) Cfr. Prof. E. Holms foran citerede Afhandling om Landmilitsen i Historisk Tidsskrift.

[2]) Cfr. Falbe-Hansen og W. Scharling i Danmarks Statistik, II Bd. Pag. 109—10.

[3]) Jeg har ikke kunnet finde ældre Kapitelstaxter paa Flæsk end fra Aar 1700.

i Tiaaret	1725—1734	17,3 Øre pr. Pund,
—	1735—1744	17,2 — —
—	1745—1754	22,5 — —

Priserne paa disse tre Produkter, Kjød, Flæsk og Smør, var altsaa vel lave, men de kan ikke siges at være dalende, vi finde ikke her det samme Prisfald som ved Kornet. Her skulde altsaa synes at være et Punkt, hvor Datidens Landmænd kunde faa nogen Støtte og Erstatning for Tabet paa Kornsalget, især da Prisen paa de animalske Produkter omtrent fra 1740 begyndte at stige. Men saa var det, at Kvægpesten begyndte. Den kom her ind i Aaret 1745 og hærgede med en saadan Voldsomhed, at der i dette ene Aar anmeldtes som dræbte af Pesten 91,000 Stkr. Kvæghoveder paa Sjælland, 22,300 paa Fyn og 10,500 i Nørrejylland[1]. I de følgende Aar var Pesten mindre voldsom, men den vedblev dog at hærge Landet indtil 1751. Det var en stor Ulykke for det allerede saa haardt betrængte Landbrug. Regeringen traadte strax til for at hjælpe, og faa Dage før sin Død udstedte Kristian den 6te Anordningen af 1ste Juli 1746 „adskillige Poster Landgodset fornemmelig vedkommende, for at lette Undersaatterne i disse formedelst Kvægsygen besværlige Tider". Der gives heri en Række Bestemmelser om Kreaturer, bl. a. skærpes Forbudet mod Udførsel af Køer og Kvier, og der gives Toldfrihed for Indførsel af Køer og Faar. Blandt disse Bestemmelser om Kreaturer m. m. findes ogsaa den, „at ingen Landsoldat maa sig andet Steds nedsætte end paa det Gods, hvorfra han er

[1]) Der angives ofte, at Tabene ved Kvægpesten i de 7 Aar 1745—51 skal have været over 2 Mill. Stkr. Kvæg. (Cfr. Viborg i Veterinærselskabets Skrifter III. Bd. Kbhvn. 1818. Cfr. ogsaa Danmarks Statistik, II Bd.); men dette store Tal skyldes, at der angives Tabene i Danmark i videre Forstand som indbefattende foruden Kongeriget ogsaa Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, og i disse to sidste Landsdele vare Tabene meget store, cfr. Thaarups Statistik, 1. Bd., Pag. 191, Udgaven fra 1812.

udskreven, og hvor han er pligtig Gaard at antage"[1]). Herved fik Stavnsbaandet sin Fuldendelse, Soldaten skulde selv efter at have udtjent vende tilbage, og han skulde overtage en Gaard paa Godset, som Proprietæren anviste ham.

Nu havde Proprietærerne faaet, hvad de ønskede. De kunde ikke alene forbyde Bønderne at flytte bort, men de kunde tvinge dem til at fæste Gaard og derved igjennem det ubestemte Hoveri tvinge dem til at arbejde for sig saa meget, de omtrent vilde. Proprietærernes Jord havde ingen eller kun en ringe Værdi, men Bøndernes Arbejde havde Værdi, og nu kunde de tvinge Bønderne til at arbejde for sig som Tyende. Det ubestemte, vaklende i Lovbestemmelserne i Forbindelse med den dobbelte Stilling, som Proprietæren indtog overfor sine Bønder, i det han baade var deres Husbond og i det mindste til Dels deres Øvrighed, gjorde, at Bønderne nu, da de var bleven bundne til et bestemt Gods, i Virkeligheden var bleven næsten retløse overfor dettes Ejer, og at han fik det i sin Magt at exploitere deres Arbejde og Fortjeneste omtrent efter Forgodtbefindende.

Man har ment, at Kristian den 6te begunstigede Industrien og Handelen paa Landbrugets Bekostning. Det er ikke rigtigt, han begunstigede tvært imod Landbruget paa Byernes Bekostning. Hans Politik var en Proprietær-Politik, og Stavnsbaandets Gjennemførelse var en Foranstaltning i Proprietærernes og Landbrugets Interesse. Det var til Skade for Bønderne, for Landalmuen, men det var rimeligvis til Gavn for Landbruget. Stavnsbaandet holdt under de overordentlig vanskelige Konjunkturer sammen paa Landbrugets Grundkræfter, forhindrede Gaardene i at blive øde

[1]) Adskillige Forfattere har opholdt sig over, at denne Forordning blev udstedt gjennem Kommercekollegiet, men som det forekommer mig uden Grund, thi Stavnsbaandet var lige saa fuldt eller mere en økonomisk Institution end en militær, og særlig var Anordningen af 1. Juli 1746 en ren økonomisk Bestemmelse og hørte som saadan under Kommercekollegiet.

og Jordkulturen i at forfalde paa store Strækninger, det holdt Godsernes Værdi oppe og bevarede Proprietærernes Formue og Godsernes Skatteevne. Stavnsbaandets Indførelse var ikke et Slag mod Landbruget, det var tvært imod et Udslag af en „agrarisk" Politik. Det var et Led i en hel Række af Foranstaltninger, ved hvilke Kristian den 6te søgte at komme det betrængte Landbrug til Hjælp. Jeg skal nævne de vigtigste af disse Foranstaltninger.

Kornskatten blev i 1731 nedsat med 32 Sk. C. pr. Td. Hartkorn — derved sank den samlede Landskat fra 3 Rdl. C. (9,75 Kr.) til 2 Rdl. 64 Sk. C. (8,66 Kr.) pr. Td. Hartkorn — og der blev derhos fastsat en lav Taxt (1 Rdl. 64 Sk. C. pr. Td. Rug, 1 Rdl. 32 Sk. C. pr. Td. Byg og 64 Sk. C. pr. Td. Havre), efter hvilken Kornskatten skulde beregnes, selv om Kornpriserne gik højere (Resol. 6. Oktbr. 1731)[1][2]. Og da Kvægpesten udbrød, blev der tilstaaet de Bønder, der led Skade ved den, nogen Erstatning igjennem Skatteeftergivelse (ialt til et Beløb af 100,000 Rdl C.)[3]. Hovedforanstaltningen, hvorved Landbruget skulde hjælpes, var dog, foruden Stavnsbaandet, Toldforordningen af 16. Septbr. 1735, hvorved Indførsel af fremmed Korn til Danmark og til det søndenfjeldske Norge blev forbudt. Man har med Urette angrebet denne Forordning som uforstandig og skadelig for Landbruget. Det kommer af, at man har hentet sin Opfattelse af denne Forordning fra en Tid, der laa 40 Aar efter dens Udstedelse, fra en Tid, da den, efter de da helt forandrede Forhold, ikke længere var tidssvarende,

---

[1]) Chr. Vogt: Det danske Monarchies Skattevæsen. Kbhvn. 1815. Pag. 23.

[2]) Først i Slutningen af Kristian d. 6tes Regering blev Kornskatten atter forhøiet i Anledning af Rustninger til Krig, paa samme Tid blev der paalagt en Krigsskat (cfr. C. N. David: Danmarks Handel og Finantser, Kbhvn. 1833.

[3]) Cfr. Thaarups Statistik, 1. Bd., Pag. 191 og Nathansen: National- og Statshusholdning. Pag. 23.

og hvor man derfor argumenterede for dens Ophævelse[1]). Vort Landbrugs store Besværligheder i 1730erne kom fra de extraordinært lave Kornpriser, og det maatte efter Datidens nationaløkonomiske Opfattelse, maaske ogsaa efter Nutidens, være ganske naturligt og berettiget, at man indførte en Toldbeskyttelse og derved hævede Kornpriserne. Man kunde paa denne Maade hjælpe til at føre Landbruget uskadt ud over en forbigaaende kritisk Periode.

I Bilagene til de Forhandlinger og Overvejelser, der gik forud for Forordningen af 6. Juni 1788 om den fri Kornhandel, hvilke ere opbevarede i Ministeriernes Arkiv, findes Oplysninger om Danmarks og Norges Ud- og Indførsel af Korn. I Følge disse var Stillingen i Aaret 1735 saaledes: Det søndenfjeldske Norge fik i Tidsrummet 1730—35 en gjennemsnitlig Tilførsel af 182,065 Tdr. Korn aarlig fra Danmark og 2837 Tdr. Korn fra fremmede Lande, ialt en Tilførsel af 184,902 Tdr. Korn aarlig. Danmark havde i samme Tidsrum haft en aarlig Udførsel af 206,085 Tdr. Korn, hvoraf Norge fik de ovenanførte 182,065 Tdr. og 24,020 Tdr. gik til fremmede Lande. Paa den anden Side indførtes der fra fremmede Lande til Danmark 23,631 Tdr. Korn.

Danmarks Indførsel fra fremmede og Udførsel til fremmede var omtrent lige stor, Udførselen var kun 389 Td. større end Indførselen. Ved at lukke det søndenfjeldske Norges Kornmarked for Udlandet, og holde de 2,837 Td. Korn, som indførtes derfra, borte, vilde det søndenfjeldske Norge behøve disse 2,837 Td. for Danmark; men Danmark havde kun 389 Td. tilovers. Man vilde altsaa ved at udelukke forholdsvis meget ringe Kvantiteter fremmed Korn fra den forenede dansk-norske Stat kunne forandre Kornmarkedet saaledes, at der i Stedet for at være Overproduktion og lave Priser kom en lidt større Efterspørgsel, end der var Udbud, og bringe Kornpriserne til at stige. Det vilde være

[1]) Cfr. Martfelt: Danmarks Korn-Handels-Plan, Kbhvn. 1774.

til Fordel for baade det danske og det norske Landbrug, og hvad var rimeligere, end at den dansk-norske Stat kom til at staa som en økonomisk Enhed indadtil ogsaa i Henseende til Kornforsyningen? Det vilde ganske vist gaa ud over den ikke landbrugende Del af den dansk-norske Befolkning, men dels kunde det neppe antages, at Prisstigningen vilde blive ret stor, dels var mange af Datidens Nationaløkonomer af den Mening, at høje Priser paa Fødemidler snarest var til Gavn for Virksomheden i Byerne, fordi det tvang Arbejderklassen til at arbejde flittigere for at kunne leve. Men for Landbruget var Foranstaltningen i alt Fald et utvivlsomt Gode, og det tør sikkert siges, at under tilsvarende Forhold i Nutiden vilde de fleste Politikere have anbefalet en lignende Forholdsregel, om man end vilde nøjes med Told i Stedet for ligefrem Forbud. Bestemmelsen var overvejende til Fordel for Danmark. Norge derimod bragte den mere Tab end Fordel; men paa den anden Side var der andre lignende Toldbestemmelser, der begunstigede Norges Produkter paa det danske Marked, og nærmere besét er det vanskeligt nok at afgjøre, om Toldbestemmelserne som Helhed betragtet var overvejende til Fordel eller Skade for den ene eller for den anden Del af den dansk-norske Stat.

Det, man havde ventet og haabet af Indførselsforbudet, at Kornpriserne skulde stige, indtraf ogsaa. Nu kan man jo ganske vist ikke sige med Sikkerhed, at det var Forbudet, der fremkaldte Stigningen, men al Sandsynlighed taler dog derfor, og det er i saa Henseende betegnende, at det kun var i Danmark, at Kornpriserne steg; i England og Frankrig vedblev de derimod at holde sig lave[1]). Faldet i Kornpriserne i de første Decennier af det 18de Aarhundrede var en almindelig evropæisk Bevægelse, der, efter en be-

[1]) cfr. Scharling: Pengenes synkende Værdi.

rømt engelsk Prishistorikers Mening[1]), skyldtes en Overproduktion paa Grund af en Række ualmindelig frugtbare Aar; men den Stigning, der fulgte efter i Aarhundredets sidste Halvdel, viser sig, som sagt, i Danmark, førend den kommer frem paa det almindelige evropæiske Marked.

Ligesom Kristian den 6tes Kornpolitik efter Tidens Synsmaade var forstandig, saaledes ogsaa hans Kvægpolitik. Dommen har paa disse Punkter været ubillig mod ham. Forordningen af 7de Febr. 1746, der forbød Kvægmarkeder i Jylland og derved faktisk umuliggjorde Græsøxnes Udførsel, var en Foranstaltning, der var rettet mod Kvægsygens Udbredelse — altsaa svarende til de Forholdsregler, som vor nuværende Regering har taget mod Svinepestens Udbredelse. Og Forordningen af 29de Aug. 1747 — der altsaa først udkom efter Kristian den 6tes Død — og som forbød Udførsel af Græsøxne og ustaldede Øxne, sigtede ligeledes til at afhjælpe det Tab, som Kvægpesten havde forvoldt. Kristian den 6te og hans Regering har saaledes ingenlunde været ligegyldige overfor Landbrugets Interesser, de har tværtimod været ivrige for at hjælpe det ud over en kritisk Periode, og de har dertil valgt Foranstaltninger, der efter Omstændighederne maa anses for at have været skikkede til at naa, hvad der tilsigtedes. Og særlig gjælder dette vistnok ogsaa om Stavnsbaandet. Man kan derimod indvende mod Stavnsbaandet, at det var haardt og inhumant, at det var en aristokratisk, despotisk Foranstaltning, der trykkede det store Flertal for at hjælpe nogle faa, der ødelagde Bondestanden for at hjælpe Landbruget, der demoraliserede Bønderne og derved ogsaa, om det end kunde hjælpe Landbruget ud over en kortvarig Vanskelighed, i Længden maatte være til Skade for alle. Men paa den anden Side bør det, naar man vil dømme om det personlige Ansvar, der kan lægges paa Kristian den 6te og hans Mænd, ikke overses, at Paalæg-

[1]) Tooke and Newmarch: History of prices.

gelsen af Stavnsbaandet var stemmende med Tidsaanden og med Datidens nationaløkonomiske Opfattelse.

Det var et almindeligt Træk hos Datidens Statsmænd og Nationaløkonomer, at man saa' mere paa den nationale Produktions og Rigdoms Størrelse end paa dens Fordeling, og at man ikke lagde synderlig Vægt paa den arbejdende Befolknings Vel, naar blot Landet, Staten, blev mægtig og rig. Man vilde fremme Landets Rigdom ved Regulering fra oven, og man vilde indordne det økonomiske Liv og Virksomhed i faste Rammer, anvise hver enkelt sin bestemte, blivende Plads og tvinge ham til at arbejde i den. Man saa' med Beundring hen til det store Forbillede Colbert, og vilde som han tvinge Befolkningen til flittigt Arbejde. Vilde Undersaatterne ikke arbejde hver paa den Plads, der var dem anvist af Staten, skulde de tvinges dertil. Det var denne Grundtanke, der gik gjennem Stavnsbaandet, ved det var der givet hver Bonde en bestemt Plads, et bestemt Virkefelt, og Husbonden skulde drive den dorske Bonde frem til flittigt Arbejde. Skylden for Stavnsbaandet og de Misbrug og den Haardhed, der fulgte dermed, var altsaa for en stor Del Tidens, og Dadlen mod de enkelte Mænd, der satte det i Værk, bør derfor være mindre haard, end den ellers burde have været. Men saa meget fortjenstfuldere fremtræder ganske vist Forgængerens, Frederik den 4des, Handling, da han, tvært imod Tidens hele Retning, frigjorde Bonden for Vornedskabet — saavidt vides det første store Skridt i Retning af Bondefrihed, der blev gjennemført i Evropa.

Det, som man mest kan bebrejde Kristian den 6te og hans Efterfølger Frederik den 5te, er ikke deres Landbopolitik i og for sig, men deres uforstandige og letsindige Ødselhed og hele slette Økonomi, der bidrog saa meget til, at Skatterne i denne Fredsperiode var saa overvældende store. Det var de høje Skatter, der var Tidens værste Onde. Ved dem pressede Staten ud af Bonden det meste af Land-

brugets Netto-Overskud, og det var nærmest for at kunne opretholde disse Skatter, at Stavnsbaandet blev indført.

De Skatter, der i Kristian den 6tes Tid udrededes til Staten af det danske Landbrug, beløb sig til 857,000 Rdl. C. aarlig, og naar Jordebogsindtægt, Ladegaardsafgift og „Folke- og Familieskatter" medtages, løb det op til henimod 1 Mill. Rdl.[1] C.) Lad os, for at faa en Forestilling om, hvad dette Beløb vil sige, se paa, hvor stor den aarlige Avls Værdi var. Pontoppidan har beregnet Størrelsen af Danmarks Høstudbytte og utvivlsomt ansat det for højt; men ved Hjælp af de Oplysninger, han meddeler om Udsædens Størrelse m. m. kan man tilnærmelsesvis anslaa Kongerigets Høstudbytte ved Aarhundredets Midte til ca. 4½ Mill. Tdr. Korn, og i Kristian den 6tes Tid var den i alt Fald ikke større, snarere mindre. Af disse 4½ Mill. Tdr. Korn var omtrent ¼ Udsæd; den Avl, der kunde bruges af Befolkningen, den virkelige Produktion, var altsaa kun 3,4 Mill. Tdr. Korn. Værdien heraf kan næppe sættes højere end til 14 à 15 Mill. Kr., og Skatterne, der beløb sig til 3,2 Mill. Kr. (1 Mill. Rdl. C.), har altsaa taget over ⅕ af den aarlige Avl; dertil kom endnu Tienden, der af den største Del af Landets Jorder tog ⅒ af den hele Høst (incl. Udsæden). Det er ikke overdrevent at sige, at Staten og Kirken tog ⅓ à ¼ af den egentlige Kornavl som deres Andel. Og i Datiden, hvor Foldudbyttet var saa overordentlig lille, næppe mere end 4 Fold, kunde dette let blive det hele virkelige Overskud ud over Produktionsomkostningerne, ud over de absolut nødvendige Underholdningsomkostninger for Jordens Dyrkere. — Og hvorledes anvendtes saa de Penge, der saaledes pressedes ud af Landboerne?

Den dansk-norske Stats samlede Indtægter, ordinære og extraordinære, var i Kristian den 6tes Tid i Gjennemsnit

[1]) cfr. Nathanson: National og Statshusholdning Kjøbenhavn 1844 pag. 294.

højst 4,300,000 Rdl. C. Heraf var $\frac{1}{2}$ à 1 Mill. Rdl. aarlig extraordinær Indtægt, indkommen ved Subsidier fra fremmede Magter (i alt over 4 Mill. Rdl. i denne Konges Tid), ved Konfiskationer, ved Salg af Statsejendomme, ved Krigsskat m. m. De ordinære Indtægter har næppe været mere end $3\frac{1}{2}$ Mill, Rdl. aarlig, eller lad os, for ikke at sætte den for lavt, sige henved 4 Mill. Rdl. Heraf anvendte Kongen til sig og sit Hof henved 1 Mill. Rdl. ($3\frac{1}{4}$ Mill. Kr.), hvilket efter Datidens Priser f. Ex. paa Byg svarer til 7 à 8 Mill. Kr. nu, og efter Smørpriserne endog til 18 Mill. Kr. aarlig,[1]) og det i et bundfattigt Land. *Kongens eget Forbrug til sig og sit Hof kostede Summer, der var lige saa store som alt det, der gjennem Skatterne pressedes ud af det danske Landbrug, og bragte dette til Randen af Ruin*, og som de ulykkelige Godsejere, der skulde staa inde for Skatterne, ikke kunde faa bragt til veje uden derved, at der blev givet dem Tilladelse at holde Bønderne fast ved Godset, for at de der kunde drives til et forøget Hoveri. Og disse Skatter blev saa anvendte til Kongedømmets Zir og Ære. Alene Kristiansborg Slots Opførelse og Udstyrelse kostede $3\frac{1}{2}$ Mill. Rdl. (11,2 Mill. Kr.)[2]). Efter Landejendommenes daværende Værdi svarede det til Salgsværdien af 117,000 Tdr. Hartkorn. Det vil sige, at man til et eneste Slot anvendte en Pengesum, der omtrent svarede i Værdi til Salgsværdien for samtlige Jordegodser paa hele Øen Sjælland. Landet blev udsuget og forarmet, og Befolk-

---

[1]) Nathanson, der dog søger at sætte Kristian den 6tes Finanspolitik i et saa gunstigt Lys som muligt, regner, at denne Konge i sin 16aarige Regeringstid har anvendt til eget Brug ialt 14.198.000 Rdl. C. altsaa 887.250 Rdl. C. aarlig David har i sit Skrift „Danmarks Handel og Finanzer“ pag. 36 vist, at Forbruget var 14,920.000 Rdl. altsaa 930,000 Rdl. aarlig; men selv dette er regnet lidt for lavt. hvilket David iøvrigt selv antog, thi den almindelige Statskasses Tilskud til Kongens Particulærkasse var større end 370.000 Rdl. aarlig, som Nathanson og David gaa ud fra.

[2]) Nathanson: Danmarks National og Statshusholdning pag. 306.

ningens bredeste Lag, Bondestanden, mistede sin Frihed og blev dreven til Arbejde, for at Kongen vedblivende kunde tilfredsstille sin Pragtlyst. Det er et lidet tiltalende Skue. Og dog maa det atter her siges, at Skylden for en Del var Tidens, og jeg maa tilstaa det, for en Del ogsaa Tidens Nationaløkonomi's. Adskillige af Datidens mest fremragende Nationaløkonomer lærte, at Hoffets Luxus, naar det blot ikke var Luxus med fremmede Varer, ikke var til Skade for Folket; den var snarere til Gavn, thi den forøgede Pengecirkulationens Hurtighed. Selv om Kongen skulde gjøre Gjæld var det ingen Ulykke, naar det blot var indenlandsk Gjæld, thi „indenlandsk Statsgjæld var kun den ene Haands Gjæld til den anden", som det lærtes af en af Datidens mest fremragende Nationaløkonomer, Franskmanden Mélon, der synes at være bleven særlig læst og anerkjendt her i Danmark. Naar Kristian den 6te ødelagde Landets Velstand og bragte Ulykke over Danmarks største Samfundsklasse for at kunne skaffe Penge til sin pragtfulde Hofholdning og Hærvæsen, saa var det næppe alene, fordi hans svage Karakter ikke kunde modstaa hans og Dronningens ødsle Tilbøjeligheder, men det var rimeligvis tillige, fordi mange af Datidens Statsmænd og Nationaløkonomer var af den Mening, at disse Udgifter var økonomisk forsvarlige, maaske endog prisværdige.

II.

Man træffer sædvanlig den Opfattelse, at vort Landbrug vedblivende gik tilbage under hele Enevoldstiden, særlig ogsaa i Tiden efter Frederik den 4de, og at Fremgangen først begyndte fra 1784 eller deromkring. Det er maaske Tilbøjeligheden til at sætte Stavnsbaandets fordærvelige Virkning i et saa grelt Lys som muligt og at forherlige Reformen efter 1784, der ubevidst har bidraget til denne

Opfattelse. Men statistiske Argumenter herfor har jeg ikke set, og jeg tror heller ikke, at den er rigtig. Og da det er af Betydning for Bedømmelsen af Landboreformerne efter 1784 at vide, om, og i hvilken Grad, Landbruget var gaaet frem forinden denne Tid, skal jeg i det Følgende anføre nogle Data til Belysning af dette Spørgsmaal.

Hvorledes Landbrugets Kaar var i Tiden fra 1660 til 1730, om det i denne Tid gik frem eller tilbage, derom skal jeg ikke udtale mig, da det ikke vedkommer Spørgsmaalet om Stavnsbaandet og dets Virkninger, jeg skal kun henvise til Prof. Holms Yttringer herom i hans Skrift „Danmark-Norges indre Historie 1660—1720".

Hvad den følgende Tid angaar, Tiden efter 1720, da er det allerede paavist i det foregaaende, at der var en Tilbagegang i Slutningen af Frederik den 4des og hele Kristian den 6tes Tid. Men efter den Tid synes der at have været Fremgang. Naar denne Fremgang er begyndt, kan ikke bestemt siges, men allerede omtrent 1750, og maaske endnu lidt tidligere, synes der at være nogen Bedring i Tilstanden. Hovedaarsagen dertil har utvivlsomt været Stigningen i Landbrugsprodukternes Pris.

Gjennemsnitsprisen i Nutidens Penge var for:

		Rug pr. Td	Byg pr. Td	Havre pr. Td.
i Tiaaret	1731—40	6,20 Kr.	4,75 Kr.	2,47 Kr.
—	1741—50	7,00 —	4,62 —	2,70 —
—	1751—60	7,14 —	5,22 —	3,41 —
—	1761—70	9,04 —	6,02 —	3,45 —
—	1771—80	8,87 —	5,87 —	3,66 —
—	1781—90	9,75 —	7,56 —	4,89 —

Det er, som det vil ses, en anselig Stigen, og den er temmelig regelmæssig fra Tiaar til Tiaar; det kan ikke være andet, end at den maa have bidraget til at hjælpe Landbruget op. Ganske vist udovede Kornpriserne den

Gang ikke en saa stor Indflydelse som i senere Tider, thi Kornsalget var langt mindre, men nogen Betydning havde det dog, navnlig for de større Gaarde — mindre for Bøndergaardene. Prisernes Stigning bevirkede, at Skatterne og andre faste Udgifter, for saa vidt de udrededes i Penge, blev lettere at bære, og at det pecuniære Overskud af Forbedringer og Opdyrkninger blev større, at det kunde lønne sig at anvende en mere intensiv Drift af Jorden. Fremgangen paavirkedes imidlertid ogsaa af Kreaturproduktернes Prisbevægelse.

Kjøbenhavns Torvepriser paa Oxekjød var:

i Tiaaret	1735—44	17	Øre	pr. Pund.
—	1745—54	19	—	—
—	1755—64	19	—	—
—	1765—74	22	—	—
—	1775—84	19	—	—

Kapitelstaxterne paa Flæsk (Ribe Taxt) var:

i Tiaaret	1735—44	13,0	Øre	pr. Pd.
—	1745—54	14,6	—	—
—	1755—64	19,0	—	—
—	1765—74	20,6	—	—
—	1775—84	19,6	—	—

Kapitelstaxten for Smør (Ribe Taxt):

i Tiaaret	1735—44	17,2	Øre	pr. Pund.
—	1745—54	22,5	—	—
—	1755—64	23,4	—	—
—	1765—74	25,8	—	—
—	1775—84	26,5	—	—

Prisen paa Oxekjød stiger ikke synderlig, hvorimod Prisen paa Flæsk og Smør stiger meget betydelig. Det er i Forbindelse hermed ret interessant at lægge Mærke til, at samtidige Forfattere netop ogsaa udhæve, at i denne Periode aftog Studeavlen og Kjødproduktionen, medens Meieriet og

¹) jfr. ogsaa Thaarups Statistik 1812 1ste Bd. pag. 180.

Svineavlen gik frem. Det omtales t. Ex. for Jyllands Vedkommende af Pontoppidan i hans „Økonomiske Balance“ og for Fyns Vedkommende i en Notits hos Begtrup om Øens Tilstand i Aarhundredets Midte. Paa samme Tid tog ogsaa Udførselen af Stude af, medens Udførselen af Svin voxede. For Fyns Vedkommende har jeg fundet en Bemærkning om, at foruden Prisbevægelsen skulde tillige Kvægpesten have været en af Aarsagerne til Studefedningens Tilbagegang, og det er ogsaa ret sandsynligt.

Kvægpesten hærgede Landet gjentagne Gange, først, som omtalt, fra 1745 til 1751, og da med stor Voldsomhed, saa kom den igjen i 1762 og 63 og atter i 1769—72. I Efteraaret 1777 viste den sig paa Falster, men blev undertrykt ved energisk Nedslagtning og anrettede derfor ikke synderlig Skade; Aaret efter kom den derimod til Langeland, hvor den anrettede store Ødelæggelser (1/3 af Kvæget, nemlig 4233 Stkr.) og udbredte sig derfra til Fyn og Lolland. Paa disse Øer holdt den sig i 1779 og 1780 og kom i Slutningen af 1780 til Jylland. Den standsede helt i 1781. Det var især i den første Omgang 1745—1751, at Kvægpesten anrettede en stor Skade, og dog berettes det om denne Periode, „at Landmændene paa mindre end tre Aar ganske havde forvundet deres Tab“[1]). Senere var Kvægpesten langt mildere, og i den sidste Sygdomsperiode 1777—81 døde ialt kun 9609 Stkr. Kvæg, beregnet til en Værdi af højst 52,000 Rdl. Grunden til, at Danmark slap saa forholdsvis let, meget lettere end Hertugdømmerne, var, at Regjeringen tog energiske Foranstaltninger mod Smittens Udbredelse[2]). Desuden maa det ogsaa erindres, at Horn-

[1]) Schytte: Danmarks og Norges naturlige og politiske Forfatning, 1777 p. 63.

[2]) I Schleswigholsteinische Provincialbericht for 1789 pag. 121—51 har Sekretæren for Kvægsygekommissionen, Etatsraad Zoega, givet interessante Meddelelser om Kvægsygens Udbredelse og de Forholds-

kvæget den Gang ikke spillede saa stor en Rolle som nu til Dags: i 1774 havde Kongeriget kun 414,500 Stkr. Hornkvæg, deraf 79,000 Stude, og Dyrene var smaa og lidet værdifulde. De Tab, Kvægpesten anrettede, var følelige nok, og paa enkelte Steder var de meget store, men nogen særdeles alvorlig og langvarende Hindring for Landbrugets Udvikling var de næppe.

Et ret godt Bevis paa, at der var Fremgang i Landbruget efter Paalæggelsen af Stavnsbaandet i 1733, er det, at Landejendomspriserne, der før den Tid var i Dalen, efter den Tid begyndte en stærk Stigen, der indtil 1788 gik saa vidt, at Ejendomme paa Sjælland da havde omtrent den 5-dobbelte Værdi mod i 1733. — Dette Forhold vil senere blive belyst. — Stigningen i Prisen paa Landejendomme var til Dels en Følge af bedre Konjunkturer, nemlig de højere Priser paa Landbrugsprodukter, men den var tillige fremkaldt ved en Synken i Rentefoden. Den Mangel paa Penge og den Ulyst til at anbringe dem i faste Ejendomme, som Prioriteter

regler, der anvendtes mod den. Disse Forholdsregler (Spærring og Nedslagning af de smittede Dyr) kostede 264,000 Rdl., men sparede Landet for langt større Tab. Paa Langeland, hvor Sygen rasede stærkest, var de smittede Egne særlig afspærrede, og desuden holdtes Øen bevogtet og afspærret ved bevæbnede Baade. Siden 1776 var Jylland afspærret fra Slesvig ved en militær Cordon, 1600 Mand Fodfolk med skarpladte Geværer, foruden ved et talrigt Rytteri. Kun tre Steder var der lovlig Adgang til Jylland. Overfart til Fyn tilstodes kun paa enkelte Steder. Ved store Strækninger af Kysterne, baade i Jylland og paa Øerne blev Baadene trukne paa Land og lagdes under Laas og Segl, undtagen nogle faa, der maatte bruges under Opsigt af bevæbnede Skibe; bevæbnede Baade undersøgte alle Skibe og hindrede Landgang, naar disse ikke havde Sundhedsbevis. Denne Afspærring viste sig især gavnlig for Jylland, hvor Sygdom først udbrød i 1780 og da begrænsedes til enkelte Steder. Ogsaa i den øvrige Del af Kongeriget viste Afspærringen sig at være gavnlig. Nedslagning af de smittede Kreaturer anvendtes efter 1779 ikke paa Herregaardene, da den her vilde blive for kostbar. I Landsbyerne kunde man begrænse Nedslagningen ved at afspærre de angrebne Gaarde og Nabogaardene fra den øvrige By, og desuden afspærre hele Byen fra Omverdenen.

eller til Kjøb af dem, der bl. a. havde været medbestemmende for Kristian den 6te til at udstede Forordningen af 10de Februar 1731, ophørte efterhaanden. I den sidste Halvdel af forrige Aarhundrede var der gjennemgaaende ret rigelig med Penge paa Evropas ledende Børser, og for Danmarks Vedkommende véd man fra Yttringer hos flere Forfattere, at Prioriteter var billigere og lettere at faa end forhen. Omtrent fra Aarhundredets Midte begyndte man at faa Tillid til Landejendomme som Anbringelsesmidler for Kapital; Folk uden for den egentlige Landmandsklasse fik Lyst til at kjøbe Godser, og medens Omsætningen tidligere havde været treven, saa var der, især efter 1760, en ret livlig Omsætning af større Landejendomme i det mindste paa Sjælland, men rimeligvis ogsaa i de andre Dele af Danmark. Ogsaa dette bidrog naturligvis til at drive Ejendomspriserne op.

Men ved Siden af denne Opgang i Konjunkturerne var der, saavidt man kan se, ogsaa en virkelig Forøgelse af Landbrugenes Produktivitet, en kvantitativ Forøgelse af deres Produktion.

Bøndergodset var utvivlsomt den Del af Landbruget, som var uheldigst stillet i denne Tid; det var Bøndergodset, der trykkedes af Stavnsbaandet og Hoveriet, og det var Bøndergodset, som de forhøjede Skatter mest direkte gik ud over, og dog finde vi selv ved dette, at de statistiske Data nærmest tyde paa Fremgang i Produktionen.

For Tiden fra Kristian d. 6tes Regeringstiltrædelse og indtil Stavnsbaandets Ophævelse i 1788 har man ret fyldige Oplysninger om Foldudbyttet paa Bøndergodset i Sjælland, den Landsdel, hvor — sammen med Lolland-Falster — Bønderne var mest forkuede, og hvor Agerbruget vist nok stod lavere end baade paa Fyen og i Jylland. Paa det Bernstorffske Gods, hvor Forholdene skal have været særlig usle, regnedes Høstudbyttet for 1764, altsaa før Reformerne, til i Gjennemsnit 3 Fold, men faa Aar efter angives Foldene

paa det samme Gods til $3^1/_2$ à 4 Fold. Torkel Baden udtaler i 1770[1]), at Bonden under et moderat Hoveri kunde have et Udbytte af $3^1/_2$ Fold. Andre Data fremkom i Striden mellem Wedel-Jarlsberg og Søren Klestrup[2]) Den første, der søger at bevise, at Bonden er vel stillet, anfører som Bevis herpaa et Regnskab fra en jævn god Bondegaard i Midt-Sjælland, hvorefter denne i Aarene 1772—81 i Gjennemsnit havde høstet af Rug $4^1/_2$ Fold, af Byg $6^1/_2$ Fold og af Havre 3 Fold, i Gjennemsnit for alle tre Sædarter altsaa $4^2/_3$ Fold. I Modsætning dertil søger Klestrup at paavise Usselheden i Bondens Stilling og fremdrager bl. a. som Bevis herpaa, hvad der er avlet paa Bøndergaarde i tre Landsbyer i Sjælland — rimeligvis i Nærheden af Giesegaard — i Aarene 1772—81, hvilket var i Gjennemsnit „$3^1/_3$ Fold Rug, $5^2/_3$ Fold Byg og ei fuldt 3 Fold Havre, som Hoveribonden avler paa Sjællands gode Jordarter". For alle tre Sædarter bliver det i Gjennemsnit 4 Fold. Alt dette er imidlertid mere løsrevne og enkeltstaaende Udtalelser. Men i Ministeriernes Arkiv findes der for Tiden efter 1774 aarlige officielle Indberetninger til Regeringen om Udfaldet af Høsten i alle Landets Egne; det er de samme Beretninger, som endnu hvert Aar beregnes og udgives af det statistiske Bureau. I Reglen karakteriseres heri Høsten kun ved almindelige Udtryk, men i den ældre Tid angaves dog ofte Foldene for Sjælland og undertiden ogsaa for de andre Landsdeles Vedkommende. Efter disse Beretninger var Høstudbyttet paa sjællandske Godser i Gjennemsnit fra 1774 til 1783[3]), 3,75 Fold for Rug, 5 Fold for Byg og 4 Fold for Havre, i Gjennemsnit altsaa 4,2 Fold, og i det næste Tiaar 1784—93

[1]) Torkel Baden: Agerbruget i Danmark pag. 56. Kjøbenhavn 1770.

[2]) S. Klestrup: Betænkninger og Antagelser m. fl. Skrifter. Kjøbenhavn 1782 og 1786, og Wedel Jarlsberg: De danske Jordgodsers Indretning. Kjøbenhavn 1782.

[3]) Rimeligvis Gjennemsnitsfold for hele Godser, Hovedgaardsmark og Bondejord beregnet under ét

var Gjennemsnits-Foldene 4,3. I Begtrups Beskrivelse af Sjælland anføres, at man „i Fællesskabets Tid" regnede af Bondejord 3½ Fold Rug, 6 Fold Byg, og 3 a 4 Fold Havre, altsaa i Gjennemsnit 4,3 Fold. Og efter de Oplysninger, som Begtrup har, om hvad den sjællandske Tiende gav i ældre Tid forinden Udskiftningen, kommer man ligeledes til et Gjennemsnitsudbytte af omtrent 4 Fold. Paa Fyn og i de frugtbarere Egne af Jylland synes Foldene at have været lidt større, paa Lolland-Falster derimod omtrent det samme som paa Sjælland (det er rimeligvis Lolland, Bergsoe tænker paa, naar han angiver Bondens Foldudbytte til 3½ Fold Rug, 6 Fold Byg og 3 à 4 Fold Havre); men jeg har for faa Data til at bygge noget bestemt paa. For Sjællands Vedkommende derimod synes Oplysningerne at være saa fyldige, at man med Rimelighed kan gaa ud fra, at Gjennemsnitsudbyttet var mindst 4 Fold i 70erne og 80erne. Christensen (Hørsholm)[1]) har anført Foldudbyttet paa en stor Mængde af Kronens Ladegaarde og Herregaarde i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, og herefter skulde Udbyttet paa disse have været knebent 3 Fold. Det synes altsaa, at selv det usle sjællandske Bondergods i Tiden umiddelbart før Stavnsbaandsløsningen gav mindst lige saa stor eller rimeligvis ogsaa større Foldudbytte end 150 Aar tidligere; og om Bondergodset paa Fyn og i Jylland véd man, at det paa Stavnsbaandsløsningens Tid stod ikke saa lidt højere end paa Sjælland.

Om Udbyttet paa Herregaardsmarkerne kan det med Sikkerhed siges, at det gik fremad i det 18de Aarhundrede. Mangfoldige Beretninger omtale dette, og det vides, at Foldene paa Hovedgaardsmarkerne var højere end paa Bondergaardenes Marker. Schytte anfører et Sted[2]) at Forskjellen paa Bondergaardenes og Herregaardenes Udbytte var 2

[1]) Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier. Kjøbenhavn 1886.
[2]) Schytte: Staternes indvortes Regjering 3die Bd. Kjøbenhavn 1774.

Fold, og Begtrup anfører det samme i sin Sjællands Beskrivelse. I de officielle Høstberetninger, som findes i „Ministeriernes Arkiv", er der for flere Aar særskilte Opgivelser for Foldudbyttet af Hovedgaardene og af Bøndergaardene — rigtig nok først efter 1790, da Bondegaardsdriften allerede var gaaet noget frem —, og derefter skulde Forskjellen da kun være i Gjennemsnit $^3/_4$ a 1 Fold. Regner man herefter Foldudbyttet paa Hovedgaardsmarkerne paa Sjælland før 1788 til i Gjennemsnit 5 a 6 Fold vil dette allerede være et ikke ringe Fremskridt i Sammenligning med de ældre Foldangivelser f. Ex. med dem, der anføres af Prof. Holm og af Christensen (Hørsholm).

Fremskridtet i Landbruget før 1788 bestod dog ikke alene i Forøgelse af Foldudbyttet, men ogsaa deri, at det dyrkede Areal forøgedes. Allerede Pontoppidan omtaler 1759 i sin „Oekonomiske Balance", at Agerlandet er mærkelig tiltaget ved Udryddelse af Skov og Krat og Hede og ved Opdyrkning af Overdrev og Mose. „Det udgjør mindst $^1/_6$ af det tidligere Areal, eller hvad der svarer til 60,000 Tdr. Hartkorn". Dette sidste er utvivlsomt en Overdrivelse, som i det hele Pontoppidan er stærkt tilbøjelig til at overdrive og hyppig anfører altfor store Tal; men naar der ikke virkelig paa hans Tid fandt megen Opdyrkning af Overdrev o. l. Sted, kunde han dog ikke udtale sig saa bestemt herom. Ogsaa i „Danske Atlas" (1. Bd. Kjøbenhavn 1763) omtaler han, at Landbruget er forbedret. I en Afhandling af Conferentsraad Bang, trykt i 1. Bd. af Landbo-Commissionens Forhandlinger, siges det „Hovedgaardsmarkerne blev den Tid (ɔ: 1702) langt fra ikke drevne i Danmark med den Flid og Yderlighed som nu (ɔ: i 1787) Moser og Sumpe blev ei den Gang som nu med den Flittighed gjort til Eng og Ager; Krat og Skov blev ikke saa ofte lagt under Plov som nu; Dyrkningsmaaden med den bestandige og ofte gjentagne Pløining kjendtes den Gang ikke". Bang taler altsaa ligeledes om, at der fandt Opdyrkning Sted af

Overdrevene. Det er ogsaa paafaldende, at medens man af Beretninger om ældre Tider faar det Indtryk, at Overdrevene var meget store, at de udgjorde den største Del af Landet, saa regner Morville i 1782, at i de Egne af Sjælland, hvor Trevangsbruget og dermed hele den gamle Markordning endnu existerede, var Overdrevenes Areal mindre end Markernes Areal, og adskillige Udtalelser hos Begtrup om de ældre Tilstande (f. Ex. Sjælland 1. Bd. pag. 21) pege i samme Retning. At der fandt saadanne store Opdyrkninger af Overdrevene Sted, var en naturlig Følge af Hoveriet og de stigende Kornpriser og med Føje siger Tyge Rothe:[1]) „Ingen vil nægte, at i de sidst henløbne 20 Aar ere flere Forbedringer skete hos os i Agerdyrkningen end i forrige 50 Aar; nu angive man nogen rimelig Aarsag hertil, naar det ei skal være Produkternes høiere Pris", „naar Prisen faldt dybt, da maatte Forbedrings Driften døe hen".

Et Fremskridt af gjennemgribende Betydning for Landbruget, der begyndte allerede ved Midten af forrige Aarhundrede, men som man har været tilbøjelig til at henlægge til et senere Tidspunkt, var Driftssystemets Forandring. Jeg skal omtale dette Forhold lidt nærmere.

I Midten af forrige Aarhundrede var der to eller maaske tre Driftsformer, som var de almindelige her i Landet, det var Alsædsbruget, Trevangsbruget og en Art Græsmarksbrug.

Den ældste Form af disse var Alsædsbruget eller Envangsbruget. Under dette dyrkedes kun en lille Del af Jorden, kun den Del, der laa allernærmest ved Gaarden: paa denne anvendte man hele Kraften, al den Gjødning, man raadede over, men til Gjengjæld tog man uafbrudt Aar efter Aar langstraaet Sæd af Jorden. Skiftet var Byg, Rug, Byg, Rug, o. s. v. eller Byg, Byg, Rug, Havre og forfra igjen. Ikke sjældent drev man dog ved Siden at den

[1]) T. Rothe: Vort Landvæsenssystem 1. Bd. pag. 428. Kjøbenhavn 1784.

egentlige Kornmark enkelte Udmarker, der da sædvanlig besaaedes med Havre. Den allerstørste Del af Jorden laa hen som Græsgange for Kreaturerne. Det er efter al Sandsynlighed den ældste af de tre Brugsformer; den er et Fremskridt fra de endnu ældre Brandkulturer, men den er dog meget ufuldkommen, da Jorden under den snart bliver fuld af Ukrudt, og Kornavlen kun er ringe, da et saa lille Areal bliver oppløjet. Alsædsbruget var i forrige Aarhundrede almindeligt i det nordlige og vestlige Jylland, og endnu i Midten af vort Aarhundrede fandtes det flere Steder i Hjørring, Thisted og Aalborg Amter, især i Øster- og Vester- Han Herreder og paa Øen Mors.

I det vestlige Jylland anvendte man almindelig en Art Græsmarksbrug; man dyrkede som ved Alsædsbruget den ene langstraaede Sædart efter den anden, men naar Jorden saa derved var bleven udtømt, lod man den ligge til Hvile med naturligt Græs flere Aar igjennem. Man havde 9—11 eller endnu flere Skifter, hvoraf de halve blev dyrket med Sæd, de halve laa hen med naturligt Græs. Et lignende Driftssystem brugtes almindelig i Slesvig og Holsten; men dette sidste Sted var det udviklet langt højere, i det man havde de enkelte Skifter ordentlig indhegnet (Kobbel) og tillige anvendte Brak og Kløver. Det var rimeligvis Jyllands fugtige Klima, dets rigeligere naturlige Græs og paa den anden Side de vanskelige Afsætningsforhold for Korn, der var Grunden til, at man i sin Tid fra Alsædsbruget gik over til dette Græsmarksbrug og ikke til Trevangsbruget.

Den almindelige Driftsmaade i den største Del af Landet var Trevangsbruget, og dette er rimeligvis bleven indført hos os allerede tidlig i Middelalderen. I Midten af forrige Aarhundrede antages Trevangsbruget at have været den almindelige Brugsform paa alle Øerne og i det sydøstlige Jylland. Under denne Driftsform bliver ordentligvis ligesom ved Alsædsbruget kun en mindre Del af Arealet

dyrket som Mark, største Delen af Arealet ligger ogsaa under det hen som permanente Græsgange for Kvæget, som Overdrev og Skov. Marken bliver sædvanligvis delt i tre Vange, deraf Navnet Trevangssystemet, skjønt Systemet ikke behøver at brydes, fordi man, som flere Steder var Tilfældet, især paa Lolland-Falster, inddeler Marken i fire Vange eller Skifter. Driftfølgen paa Trevangsbrugets Mark var hyppigst denne: en Vang med Vintersæd, en med Vaarsæd, medens den tredje, der kaldtes Fælleden, laa hen med Græs og derefter blev delvis brakket[1]). Kreaturerne græssede dels paa Fælleden dels paa Overdrevene og i Skovene og gik om dèr i Flokke, rogtede af Byens fælles Hyrde. Desuden kunde der græsses paa de to Kornvange, naar Sæden var høstet, og Ævret blev opgivet. Om Vinteren havde man derimod — hvor der ikke var større Engstrækninger — ondt ved at føde Kreaturerne, da man ikke havde Græsmarker, hvor man kunde slaa Hø, og især var Bønderne ilde stedte, da de igjennem Tienden mistede en Del af Halmen. Man foretog derfor gjærne en større Nedslagtning af Kreaturer om Efteraaret til hele Aarets Behov (November kaldes endnu Slagtemaaned) og sultefodrede iøvrigt Kreaturerne Vinteren igjennem; en Del af Hestene (Udgangsøgene) og Faarene lod man gaa ude saa godt som hele Vinteren igjennem.

Trevangsbruget betegnede et stort Fremskridt fra Alsædsbruget, thi der blev opdyrket en større Del af Arealet, og da Jorden laa til Hvile og blev brakket hvert tredje Aar, blev den bedre renset for Ukrudt; Kornavlen voxede derfor, og der kunde brødfødes en større Folkemængde. Men Trevangsbruget var alligevel en meget extensiv og ufuldkommen

---

[1]) I det 18de Aarhundrede synes det dog at være bleven almindeligt, at Vaarsæden (Byg) blev 1ste Mark og Vintersæden (Rug) 2den Mark i Omdriften. Havre saaedes i de ringeste Dele af Marken eller i Udmarker. Hvede dyrkedes kun i ringe Udstrækning.

Brugsform, thi det var dog trods Pløjearealets Udvidelse ikke hele Arealet, der dyrkedes, og Jorden udpintes for stærkt derved, at Omdriften var for kort, og derved, at der for hyppigt blev taget langstraaede Afgrøder af Jorden. Der kunde være raadet Bod derpaa ved en forøget Gjødningsanvendelse i Forbindelse med en kraftig Bearbejdelse af Jorden, men da Kreaturerne den største Del af Aaret var paa Overdrevene og om Vinteren som Følge af den smalle Kost kun gav lidt og mager Gjødning, og man desuden behandlede denne paa skjødesløs og ødsel Maade, saa kunde man ikke holde Marken i ordentlig Gjødningskraft, og Jordens Bearbejdelse maatte desuden med Datidens daarlige Redskaber være meget overfladisk. Under højere Kulturbetingelser kunde Trevangsbruget ikke være berettiget, men saadanne var ikke til Stede i Danmark i ældre Tid. Det maa antages, at Trevangsbruget gjennem lange Tider var det Driftssystem, der passede bedst for Forholdene, og det var rimeligvis først omtrent ved Midten af det 18de Aarhundrede, at Betingelserne for en højere Brugsform kom frem, idet nu Afsætningen var bleven saameget lettet, og Kornpriserne steget saa meget, at det kunde betale sig at udvide Kornproduktionen, selv med forøgede Produktionsomkostninger. Man begyndte derfor ved denne Tid, som det alt foran (pag. 27) er omtalt, omkring paa Landets Hovedgaarde at drage Stykker af Overdrevene ind under Pløjemarken, at oppløje Enge, at rydde Skove m. m. Tillige dyrkede man Jorden bedre, f. Ex. ved at pløje den flere Gange. Paa denne Maade forøgedes Kornproduktionen betydelig. Men en saadan Forøgelse af Markarealet og Formindskelse af Overdrevene og Engene maatte bevirke, at der blev for lidt Græs til Kreaturerne, og at Markens Jord blev yderligere udpint, naar den kun skulde hvile hvert tredje Aar; man kom derved naturlig ind paa at inddele Marken i flere Skifter og lade Halvdelen af disse ligge hen til Hvile med Græs, men dette var i Virkeligheden at gaa fra Trevangs-

bruget til Græsmarkbruget, altsaa til en Drift, der i Hovedtrækkene lignede den, der allerede forud almindelig fandtes i det vestlige Jylland, men som havde det forud for denne, at man anvendte Brak og Kløver. Det var dog sædvanligvis kun paa Hovedgaardene, at denne Forandring i Driften kunde finde Sted, thi paa Bondergaardene var Jordfællesskabet en næsten uovervindelig Hindring for en saa indgribende Reform. Hovedgaardene, hvis Brugere vel i Reglen var dygtigere Landmænd end Bønderne, og som i største Delen af Landet fra ældre Tid af i Reglen stod uden for Fællesskabet, kunde derimod lettere gjøre det, og paa Fyn, hvor Hovedgaardene som oftest var forblevne i Fælledsskab med Bønderne, var det rimeligvis netop Ønsket om at foretage denne Driftsforandring, der var Anledning til, at de fleste Hovedgaarde omtrent ved det 18de Aarhundredes Midte gik ud af Fælledsskabet. At adskillige Hovedgaarde paa denne Tid forlod Trevangsbruget, har man alt tidligere vidst, men man har næppe antaget, at dette skete i et saa stort Omfang, som det synes at fremgaa af et Manuskript, der findes i Universitetsbiblioteket, og som viser Hovedgaardenes Drift omtrent ved Aar 1770[1]. Det synes at fremgaa af dette Dokument, at den langt overvejende Del af Landets Hovedgaarde havde forladt Trevangsbruget allerede 1770, og at det kun var paa Lolland-Falster, at Flerheden af Gaardene endnu havde bibeholdt den gamle Driftsmaade; selv paa Sjælland havde de fleste af Hovedgaardene forladt denne. At det virkelig forholdt sig saâ, stemmer iovrigt ogsaa med en Udtalelse af Morville i Videnskabernes Selskabs Skrifter

---

[1]) Der findes hverken Titelblad, Forfatterangivelse eller Tidsangivelse paa Manuskriptet, men af dets Indhold fremgaar, at det viser Stillingen omtrent ved Aaret 1770, altsaa paa Struensees Tid; det er desværre ikke fuldstændigt, idet der mangler Oplysninger fra henved et Par Hundrede Gaarde, men det frembyder dog stor Interesse, og jeg beklager at have faaet det saa sent i Hænde, at jeg ikke har kunnet udnytte det fuldstændig.

(ny Samling 2den Del). At denne Overgang fra Trevangsbruget til Græsmarksbruget maa have forøget baade Kornavlen og Kvægavlen paa Hovedgaardene i betydelig Grad er utvivlsomt, og man har da ogsaa adskillige Vidnesbyrd herom baade fra enkelte Gaarde og fra Landet som Helhed.

Efter nøjagtige Udtog af Toldlisterne, som foretoges i Anledning af Spørgsmaalet om Kornhandelens Frigivelse (findes i Ministeriernes Arkiv) fik Norge i de 11 Aar 1730—40 tilført i Gjennemsnit aarlig af „indenlandske" (ↄ: danske) Kornvarer.

Hvede	2,708	Tdr.
Rug	43,026	—
Byg	37,561	—
Havre	4,923	—
Malt	111,404	—
Mel	59	—
Gryn	2,147	—
i Alt	201,828	Tdr.

Desuden blev der udført Korn fra Danmark til fremmede Steder og omvendt tilført os Korn fra Udlandet.

Dette beløb sig til følgende Størrelser:

	Indført fra fremmede Steder til Danmark.				Udført til fremmede Steder fra Danmark.			
	i 1730—35.		i 1736—40.		i 1730—35.		i 1736—40.	
Hvede	7,740	Tdr.	5,801	Tdr.	3.890	Tdr.	7,188	Tdr.
Rug	7,574	—	1,660	—	6,296	—	4,684	—
Byg	6,107	—	7,330	—	5,260	—	8,780	—
Havre	416	—	180	—	7,929	—	13,172	—
Malt	205	—	210	—	614	—	2,597	—
Mel	943	—	867	—	4	—	3	—
Gryn	646	—	580	—	27	—	80	—
	23,631	Tdr.	16,628	Tdr.	24,020	Tdr.	36,504	Tdr.

I alt var saaledes Overskudsudførselen til Norge og Udlandet i disse 11 Aar i Gjennemsnit 222,000 Tdr. Korn om Aaret. Det maa antages, at Tallene omfatter Udførselen fra Danmark og Hertugdømmerne og ikke Danmark alene, — ellers lader det sig nemlig ikke forklare, at der opføres en Indforsel af Korn, thi Kornindførsel til Danmark var forbudt efter 1735; desuden synes Udtrykket „fra indenlandske Steder til Norge" at maatte omfatte ogsaa Hertugdømmerne.

For Tidsrummet 1763—71 kan man af Martfelts efterladte Papirer (Ministeriernes Arkiv) faa den Oplysning, at Overskudsudførselen af Korn og Kornvarer fra Danmark og Hertugdømmerne var 335,296 Tdr. aarlig, nemlig:

Hvede	12,800	Tdr.
Malt	58,500	—
Rug	24,422	—
Byg	162,174	—
Havre	67,300	—
Ærter	2,800	—
Boghvede	800	—
Gryn	6,500	—
alt	335,296	Tdr.

I Tidsrummet 1775—84 blev der (efter samme Kilde som Oplysningen for 1730—40) fra og til Danmark og Hertugdømmerne

	udført	indført
Hvede	59,420 Tdr.	7,733 Tdr.
Rug	122,690 —	42,312 —
Byg	215,674 —	11,188 —
Havre	113,389 —	2,889 —
Malt	136,031 —	2,244 —
Mel	17,328 —	728 —
Gryn	50,146 —	1,692 —
alt	714,678 Tdr.	68,786 Tdr.

Overskudsudførselen var altsaa 645,892 Tdr.[1])

Overskudsudførselen af Korn og Kornvarer fra Danmark og Hertugdømmerne var altsaa:

I Aarene	1730—40:	222,000 Tdr.	aarlig
—	1763—71:	335,000 —	—
—	1774—85:	646,000 —	—

Overskudsudførselen fra Danmark alene var:

I Aarene	1763—71:	268,000 Tdr.	aarlig
—	1774—85:	525,000 —	—

Herefter skulde altsaa Overkudsudførselen af Korn i de 45 Aar, her omhandles, være bleven næsten 3-dobbelt, og hvis man, hvad der dog næppe er synderlig Grund til, antager, at Tallet 1730—40 kun omhandler Kongeriget Danmark, saa vilde dog dettes Udførsel være bleven mere end fordobblet. Det er en Selvfølge, at Tallene, som næsten al Statistik fra Datiden, kun maa opfattes som rigtige i de store Træk.

Om man nu fra denne Stigning i Kornudførselen kan drage nogen Slutning om en Fremgang i Landets Kornavl, beror bl. a paa, om der ikke samtidig har fundet nogen Nedgang Sted i Udførselen af Kreaturer og Kreaturprodukter. De Oplysninger, der foreligge om dette Forhold, er desværre meget ufuldstændige. Pontoppidans Talstørrelser er ikke paalidelige, og de Oplysninger, der rimeligvis er bleven indsamlede om Kreaturexporten, da Spørgsmaalet om Kvæghandelens Frigivelse laa for i 1788, maa antages at være gaaede tabt ved Ildsvaade. Efter den ældste Ud-

[1]) Det er rimeligt, at der saavel i 1775—84 som i 1763—71 og i 1730—40 blev indsmuglet fremmed Korn til Danmark, og at en Del af det Korn, der i Norges Indførsel blev angivet som dansk, i Virkeligheden var fremmed; men i hvilket Omfang saadan Indsmugling fandt Sted, er det umuligt at have nogen Mening om, og den derved fremkomne Forstyrrelse af Tallene er ogsaa for saa vidt af mindre Betydning, som den vil ramme alle tre Perioder.

gave af Thaarups Statistik I. Bd. Pag. 179 (Kbh. 1812) var Udførselen af Stude fra Danmark i Aarene 1700 til 1713 efter Toldlisternes Udvisende omtrent 20,000 Stkr. aarlig, og Thaarup føier dertil „for Udsnigelse" 5000 Stkr., i alt 25,000 Stkr. aarlig. Senere skal Udførselen være gaaet tilbage, og Thaarup antager, at den i Aarhundredets sidste Halvdel, efter 1747, kun beløb sig til mellem 8 og 5000 Stkr. aarlig. I Følge Martfelts efterladte Papirer synes dog Toldlisterne for Tidsrummet 1763—71 at vise en Udførsel af 10 à 11,000 Stude aarlig (foruden hvad der smugledes ud) fra Kongeriget. Det synes herefter, at der vel har været nogen Formindskelse i Udførselen af Stude, men at denne dog har været mindre end man ellers, vildledet af Pontoppidan, har antaget (jfr. f. Ex. Holst: „Nogle Bidrag til Studehandelens og Studeholdets Historie". Paa den anden Side synes Udførselen af Heste at være tiltaget[1]), og efter enkelte Data at dømme synes ogsaa Udførselen af Svin at være tiltaget sammen med Mejeriets Fremgang efter Aarhundredets Midte. Det er, naar alt kommer til alt, vel muligt, men ingenlunde sikkert, at Udførselen af Kreaturprodukter, og altsaa ogsaa den indenlandske Kreaturbedrift, var mindre hen imod Slutningen end ved Begyndelsen af det 18de Aarhundrede. Tilvæxten i Landets Udførsel af Korn er derfor vel i og for sig ikke noget paalideligt Bevis paa Landbrugets Fremgang i det omhandlede Tidsrum, men det yder ved Siden af de andre Data, der tale derfor, en Støtte for denne Antagelse. Det maa ogsaa erindres, at fra 1735 til 1787 voxede Landets egen Folkemængde og Forbrug, og at alt-

---

[1]) Efter Martfelts Papirer blev der 1763—71 fra Danmark og Hertugdømmerne udført 4440 Heste aarlig, deraf næppe 1000 fra Danmark, medens der efter Thaarup (1. Pag. 175) synes at være blevet udført langt flere Heste i Aarhundredets Slutning.

saa en blot Ikke-Aftagen af Exporten vilde betegne en Fremgang i Produktionen.

Landets Folkemængde, der i Aaret 1735 med nogenlunde Sikkerhed kan antages at have været omtrent 782,000, var i 1769 voxet til 828,000 og i 1787 til 853,000[1]). Ganske vist kun en ringe Tilvæxt i Sammenligning med Nutidens, men dog altid en Fremgang. Folketallet i 1769 kjendes fra en Folketælling for dette Aar, men Militæretaten blev ikke talt med, den er derfor tillige med nogle andre mindre Rettelser tilføiet senere. Om „Civilstanden" og dens Bevægelser fra 1769 til 1787 findes en Del Oplysninger i nogle haandskrevne Tabeller af Eggers, der opbevares i Statistisk Bureau. I Følge disse var:

	Civilstandens Befolkning i Aaret 1769	i Aaret 1787
i Byerne	145,043	142,752
paa Landet..	639,008	667,106

Herefter skulde altsaa Landbefolkningen være voxet ret betydelig fra 1769 til 1787, medens Bybefolkningen omtrent forblev uforandret. Dette tyder atter paa, at Forholdene i Landbruget var i Fremgang allerede forinden 1788, altsaa i Stavnsbaandets Tid. Eggers har ogsaa nogle Oplysninger om Befolkningens Vandringer; de er vel ikke saa korrekt beregnede, at de er aldeles paalidelige, men i Hovedtrækkene tør de nok anses for rigtige. Eggers kommer til det Resultat, at der fra 1769 til 1787 skete en Overskuds-Indvandring af 2497 Mennesker. Og desuden var der inde i Landet en Folkebevægelse, der gik fra Jylland og Fyn over til Sjælland, Lolland-Falster og Kjøbenhavn.

[1]) Danmarks Statistik 1ste Bd. Pag. 417. Om Enkelthederne er der nogen Tvivl.

Der var en Overskuds-Udvandring[1])

fra	Fyn af	1,023	Personer
—	Aarhus Stift..	1,593	—
—	Aalborg Stift.	2,502	—
—	Viborg Stift..	1,182	—
—	Ribe Stift	5,247	—
	tilsammen...	11,547	Personer.

Og der var en Overskuds-Indvandring

til	Kjøbenhavn af	4,968	Personer
—	det øvrige Sjælland..	5,519	—
—	Lolland-Falster	3,557	—
	tilsammen....	14,044	Personer.

Til hele Kongeriget altsaa en Overskuds-Indvandring af 2,497 Personer.

Der kan neppe lægges synderlig Vægt paa dette Hovedresultat, thi den formodede Overskuds-Indvandring af 2,500 Personer, kan skyldes Fejl ved Folketællingerne. Betydningsfuldere er det derimod, at man af Eggers Tabeller kan see, at der var en ret livlig Flytning af Folk mellem Land og By og mellem Landdistrikterne indbyrdes. Det er et Vidnesbyrd om, at man i Praxis ikke har været i Stand til strengt at overholde Stavnsbaandet.

Det er ret interessant at se, at Folk vandre bort fra Jylland og fra Fyn, hvor Forholdene var bedst, og drage til Sjælland og Lolland-Falster, hvor Forholdene antages at have været daarligst. Grunden hertil er maaske den, at paa Fyn og i Jylland, hvor Befolkningen tidligere havde været helt fri, føltes Stavnsbaandet som et saa meget haardere Tryk, og at Rømningerne derfor var talrigst derfra; eller Grunden er maaske dog snarere den, at paa Sjælland og

[1]) Tabellen er af Eggers beregnet efter „Forskjellen paa den optalte Folkemængde og den efter Fødsler og Dødsfald udregnede Folkemængde". Der er taget Hensyn til, at Tællingen i 1769 ikke medtog Militæretaten.

Lolland-Falster, der stod længst tilbage, var der ogsaa mest Lejlighed til Fremgang. Dèr kunde en fattig Karl, som kunde vælge, paa hvilket Gods han vilde nedsætte sig, endnu faa en Fæstegaard uden Indfæstning, og dèr var maaske ogsaa lettest Adgang til at faa Beskjæftigelse, størst Mangel paa Arbejdskraft.

Naar der i Diskussionerne om Landboreformen saa ofte er Tale om Udvandring fra Jylland, er det rimeligvis denne Udvandring til Sjælland (og nogen Udvandring til Hertugdømmerne), man har taget fejl af. Det er ikke sandsynligt, at der i hin Tid har fundet nogen større Udvandring Sted fra Jylland til Udlandet ud over de næppe synderlig talrige jydske Matroser, der fòr med fremmede Skibe. Under Forhandlingerne i Landbokommissionen faldt der ogsaa lejlighedsvis en Ytring fra Reventlow om, at det forholdt sig saâ.

III.

Det er paavist, at Landbruget efter Stavnsbaandets Indførelse gik fremad. Den vigtigste Aarsag hertil var de stigende Priser paa Landbrugsprodukter, men det tør næppe benægtes, at ogsaa Stavnsbaandets Indførelse har bidraget noget hertil, da det bevirkede, at Proprietærerne fik stærkere Hold paa Folkene og bedre kunde tvinge dem til at arbejde. Men om end Stavnsbaandet saaledes i den første Tid var til Gavn for Landbruget, saa blev det i Længden til Skade, i det det gav Anledning til, at Hoveriet blev udvidet ud over sine naturlige og berettigede Grænser, og til, at Landbruget derved bragtes ind i en skjæv, uheldig Retning, nemlig til at lægge ensidig Vægt paa Hovedgaardenes Dyrkning og til at forsømme Bondejorden. Under Vornedskabet synes der allerede at have været en Tendens hertil, men i Stavnsbaandets Tid gik Udviklingen bestemt og tydelig i denne Retning, en naturlig Følge af, at det var en Bevægelsens og Udviklingens Periode for Landbruget.

De bedre Betingelser, hvorunder Landbruget virkede fra Frederik den 5tes Tronbestigelse, aabnede nye Chancer for Fremskridt, men til Fremskridtene behovedes foroget Arbejdskraft. Denne skaffede mange af Proprietærerne sig ved at lade opføre Huse og formaa unge Folk til at gifte sig og bosætte sig dèr som Fæstehusmænd paa Godset; det var de mere vidtskuende Proprietærer, der især benyttede denne Udvej. Men den almindeligste Maade, hvorpaa man skaffede sig foroget Arbejdskraft, var at forøge Hoveriet, det var den billigste, i alt Fald tilsyneladende billigste, Form for Arbejdet. Stavnsbaandet gjorde det jo muligt for Proprietærerne at forøge Hoveriet saa meget, som de omtrent vilde; thi Bonden skulde blive ved Godset og tage Gaard, selv om Betingelserne var nok saa trykkende.

Hovedgaardenes forbedrede Drift bevirkede altsaa, at Hoveriet steg, og i samme Retning virkede ogsaa andre Aarsager. Da Hovedgaardsdriften blev mere fordelagtig, saa betalte det sig at forøge Hovedgaardsmarken saa meget som muligt; man sogte derfor at nedlægge Bondergaarde og drage deres Jord ind under Hovedgaardsmarkerne. Rigtig nok var dette forbudt, men Straffen var saa stræng, at den ikke kunde overholdes, og desuden gav Regeringen nu og da Ret til at nedlægge Bondergaarde.[1]) Paa denne

[1]) Hos Forfatterne fra forrige Aarhundrede finder man mange og stærke Udtalelser om det Omfang, i hvilke Bøndergaarde blev nedlagt og Bondejorden inddraget under Hovedgaardene. De anvendte Udtryk er dog, som saa meget i Datidens Skrifter, i høi Grad overdrevne. Uden endnu at kunne angive bestemte Tal tør jeg dog sige, at Forøgelsen i Hovedgaardenes, eller rettere Herregaardenes Antal i den første Halvdel af det 18de Aarhundrede ikke var synderlig stor, og hvad deres Areal angaar, da var Hovedgaardstaxten, der i Aaret 1690 beløb sig til 32 100 Tdr. Hartkorn Ager og Eng, i Aaret 1796 dog kun forøget til 33,600 Tdr. Hartkorn Ager og Eng. Paa den anden Side er det ganske vist ikke usandsynligt, at der i den sidste Halvdel af det 18de Aarhundrede er gaaet noget Jord fra den privilegerede Hovedgaardstaxt over i Bondejordens Klasse, derved, at Hovedgaarde bortsolgte Bondegods i saa stort

Maade opstod der adskillige nye Hovedgaarde, medens Antallet af de Bønder, som skulde dyrke dem, blev formindsket,

---

Omfang, at de blev ukomplette. Men ret meget har det sikkert ikke været, thi Regeringen var i Udstykningstiden meget liberal med at lade ukomplette Hovedgaarde beholde Skatteprivilegiet. Den Bondejord, der blev dreven under Hovedgaardene, udgjorde ved Tiden omkring 1770 kun cirka 6,000 Tdr. Hartkorn Ager og Eng, og deraf fandtes næsten de 3,000 Tdr. paa Langeland. Man véd Besked om de ca. 5/6 af Hovedgaardene, og for dem stiller Forholdet sig saaledes:

	Fri Hovedgaardstaxt.	Bondej., der drives under Hovedg.
paa Sjælland	7532 Tdr. Hartk.	1340 Tdr. Hartk.
— Fyn	4912 — —	575 — —
— Langeland	558 — —	2942 — —
— Lolland	2556 — —	169 — —
— Falster	683 — —	46 — —
det nordlige Jylland	4249 — —	421 — —
det sydlige Jylland	4910 — —	399 — —

Disse Oplysninger er fra det foran omtalte Manuskript (Add. Nr. 230), der findes i Universitetsbibliotheket; men ogsaa fra anden Kilde (Meddelelser fra Statist. B., 1ste Bind) bekræftes det, at det kun var omtrent 6,000 Tdr. Hartkorn Bondejord, der blev dreven under Hovedgaardene.

Efter Aaret 1770 blev der derimod oprettet en Mængde nye Herregaarde og lagt Bondejord ind under dem; det skete ved Regeringens egne Foranstaltninger, da den bortsolgte Krongodset. Det Antvorskovske Krongods, 5372 Tdr. Hartkorn, blev inddelt i 9 Hovedgaarde og derefter bortsolgt i 1774. Det Vordingborgske Gods, 4898 Tdr. Hartkorn, blev inddelt til 12 Herregaarde og solgt som saadanne ligeledes i 1774. Det Møenske Gods, 2979 Tdr. Hartkorn blev delt i 5 Hovedgaarde, af hvilke dog Bønderne kjøbte de to i Participantskab, det var altsaa kun 3 nye Hovedgaarde, der oprettedes; dette Gods solgtes allerede 1769, men er dog ikke optaget i den foranførte Fortegnelse over Hovedgaardene. Medtaget paa denne Fortegnelse er derimod de 10 nye Hovedgaarde, der oprettedes paa det falsterske Krongods, 9276 Tdr. Hartkorn, da dette bortsolgtes i 1766, og i alt Fald de fleste af de 11 Hovedgaarde, der oprettedes, da det Dronningborgske og det Skanderborgske Krongods, tilsammen 9268 Tdr. Hartkorn, bortsolgtes i 1765 og 1767, og ligeledes de to Hovedgaarde paa det fynske Krongods, 5,800 Tdr. Hartkorn, der bortsolgtes i 1764. Ved Bortsalget af Krongodset fra 1764 til 1774 kom saa vidt vides ca. 50 Herregaarde over i privates Besiddelse, og de allerfleste af dem var nyoprettede Gaarde, der var fremkomne ved Nedlæggelse af Bøndergods.

og deres Hoveri blev altsaa forøget. Det Hold, som Proprietæren ved Stavnsbaandet havde faaet paa Bønderne, synes ogsaa at være bleven benyttet til paa anden Maade at forøge Hoveriet; man forlangte af dem en Mængde Arbejde, som laa uden for Hovedgaardens Dyrkning, og som derfor efter de gjældende Bestemmelser var uberettiget. Forordningen af 12te August 1773, der ellers ikke var synderlig hensynsfuld overfor Bønderne, nævner saaledes en Række Arbejder, der ikke maatte forlanges som Hovarbejde af Bønderne, f. Ex. at plukke Nødder, vaske, sanke Ax m. m.; men der var en Mængde andre Arbejder tilbage, der ikke henhørte til Hovedgaardens Dyrkning, og som dog forlangtes af Hovbønderne. Det er vel rimeligt, at man fra ældre Tid kan nævne mere vidtgaaende, næsten groteske Misbrug af Hoveriet, men Misbrugene var i ældre Tid næppe saa almindelige, de dreves næppe i det Omfang, var ikke i den Grad næsten sat i System som i det 18de Aarhundrede. Hvad der bevirkede dette var, at Arbejdet nu fik mere Værdi, at man nu mere end før havde Øje for en Mængde omfattende Arbejder, som det vilde være fordelagtigt at lade udføre og udføre ved Hjælp af Hoveri. Dertil kom, at omtrent fra Midten af det 18de Aarhundrede begyndte Folk fra andre Samfundskredse at indse, at der i disse opadgaaende Tider var gode Forretninger at gjøre i Landbruget, de begyndte at spekulere i Landejendomme, der skete hyppige Salg, og Godserne kom ofte i Hænderne paa nye Folk, der ikke som de gamle Slægter var knyttet til Bønderne og til Opretholdelsen af de gamle Tilstande ved Traditionens og de patriarkalske Følelsers Baand, og som desuden, da de havde betalt Godset med høie Priser, skulde have det mest mulige ud af det. Det laa nær for saadanne nye, driftige Ejere at gaa til de yderste Grænser af deres Ret overfor Bønderne. De indførte mange Forbedringer af Hovedgaardenes Drift; men de gjorde dette hyppig ved Hjælp af et forøget Hoveri. Der er desuden

adskilligt, som tyder paa, at det i det 18de Aarhundrede blev almindeligere end før, at Godsejerne levede borte fra Godset og overlod dettes Bestyrelse til Forpagtere eller Forvaltere, og man hører ofte, at disse var strængere end Godsejerne.

Oprindelig var Hoveriet utvivlsomt en naturlig og hensigtsmæssig Maade for Bonden at betale sin Afgift paa. Allerede den Omstændighed, at Hoveriet var saa ældgammelt og saa almindelig udbredt, turde være et Bevis herfor. Det er ogsaa let forklarligt; thi i ældre Tid, i Naturalokonomiens Tid, havde Bonden ingen kontante Penge, men han havde ofte Arbejde tilovers fra sin egen Gaards Dyrkning, og hans Trækdyr og hans Redskaber blev ikke fuldt udnyttet. Denne ledige Kraft kunde benyttes til Dyrkning af Hovedgaardsmarken til Fordel for alle Parter. Saa længe Hoveriet holdt sig inden for denne Grænse, var det snarere gavnligt end skadeligt; men da det blev forøget saaledes, at det krævede mere end den Kraft, der var tilovers fra Bondegaardens Dyrkning, blev det til Skade; thi „jo mere Tid og Flid, Bønderne maa anvende paa Hovedgaardstaxtens Dyrkning, jo mindre anvende de paa deres egen, saa at virkelig de $^9/_{10}$ af Jorderne i Danmark forsømmes for at dyrke desto bedre den $^1/_{10}$, og det ei til Landets men til Jordegodseiernes Nytte“.

Denne Udtalelse — af Konferentsraad Bang, i hans „Afhandling om Bondestanden“, der findes trykt i Landbokommissionens Forhandlinger — er for saa vidt urigtig, som det langtfra var $^9/_{10}$ af Jorden, der blev forsømt for den ene Tiendedels Skyld. En ikke ringe Del af Bondejorden var nemlig hoverifri, og i mange Egne svaredes der ikke mere Hoveri, end der kunde svares, uden at Bondejordens Dyrkning blev forsomt; men for mange Godsers Vedkommende var Udtalelsen korrekt. Der var mangfoldige Godser, hvor Hoveriet var forøget i den Grad, at det ødelagde Bønderne, og hvor disse var saa forarmede, at de ikke kunde svare

Landgilde og ofte ikke engang Skatterne. Hoveriet var da den eneste Indtægt, Proprietæren havde af Bøndergodset, Hovedgaarden var den eneste Del af Godset, der gav direkte Indtægt. Bondergaardenes Opgave var kun at give Bolig og Ophold for Bønderne, der arbejdede paa Hovedgaarden. Der fortælles endog et Exempel paa, at Sagen blev dreven saa vidt, at Bøndergaardene helt forsvandt — ved Nedlæggelse eller Bortsalg —, og at Godsejeren havde sine Hoveribønder paa Kost i Kroen. Det er mulig et aldeles enestaaende Exempel, men det er betegnende for, hvad Systemets Konsekvens maatte blive. I Tyskland, hvor man var kommen videre paa denne Vej, blev Bonden, som Nationalokonomen, I. G. Hoffmann, siger, „angesiedeltes Gesinde“ (bosat Tyende). Og Hoveriets Forøgelse ved Stavnsbaandets Hjælp under de opadgaaende Konjunkturer for Landbruget var i Færd med at bringe lignende Forhold frem paa mange Steder i Danmark[1]). Bonden arbejdede ikke for sig selv og kunde vanskelig erhverve noget for sig selv. Gaarden, dens Besætning og Inventarium var Godsejerens. Afgiften i Forbindelse med Hoveriydelsen var ofte sat saa højt, at Bonden altid var i Restance og Gjæld til Godsejeren, og denne kunde derfor sætte ham fra Gaarden, naar han vilde, og selv uden det maatte Bonden blive helt afhængig af Godsejeren paa Grund af Lovenes og det hele Retsforholds Uklarhed og Ubestemthed. Under en saadan Tilstand maatte Bonden synke ned i Haabloshed, Slovhed og Raahed. Han blev dreven til sit Hovarbejde, og han havde ingen Interesse i at arbejde sin Jord op eller paa anden Maade at forbedre sin Økonomi. Han forsomte Vedligeholdelsen af Gaardens Bygninger og Inventarium, det var jo Herremandens Ejendom; kneb det lidt, bekymrede det ham ikke at fortære den Sæd, der var bestemt til Saasæd;

[1]) Cfr. Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden. Kjøbenhavn 1888.

blev Jorden ikke besat, gik det jo ud over Herremanden, der saa paa anden Maade maatte skaffe Underhold til sit Tvangs-Tyende: Fæstebonden og hans Familie.

Fæstesystemets og Godssystemets Grundtanke var, at Proprietærens og Fæstebondens Interesser var solidariske, idet Proprietæren havde Interesse i at holde Bonden „ved Magt“, og Fæstebonden havde Interesse i at drive sin Gaard godt, fordi han var sikker paa at blive der for bestandig og mod uforandrede og moderate Afgifter, dem han svarede paa den for alle Parter bekvemmeste Maade, nemlig in natura og ved Arbejdspræstationer, som han havde tilovers fra sin Gaards Drift. Denne Ordning var rimeligvis god og svarende til ældre Tiders Krav. Men efterhaanden som Landbruget gik frem, og der kom Betingelser til Stede for en mere udviklet Landbedrift, og efterhaanden som Hovedgaardsmarkerne forøgedes, blev mange Proprietærer fristede til at drage større Udbytte af deres Ejendom ved at forøge Byrderne paa Bonden og ved at gjøre Bonden mere og mere afhængig af sig; herved skaffede Proprietæren sig i Begyndelsen en forøget Indtægt, en større Magt, men han ødelagde den ene af Forudsætningerne for, at det hele Godssystem kunde virke godt, nemlig at ogsaa Bonden havde Interesse i dets Trivsel. Heri laa i nationaløkonomisk Henseende Faren ved det gamle Vornedskab, og senere ved Stavnsbaandet, at det gjorde Bonden for meget afhængig af Proprietæren, og derved, især naar Tiderne blev opadgaaende, fristede denne til at tage mere Nytte, mere Arbejde af Bonden, end det i og for sig i Længden, var fordelagtigt for Proprietæren selv. Ved saaledes at exploitere Bonden for stærkt, kom man ind paa et Skraaplan, hvor man var udsat for af sine egne første Skridt at drives videre og videre. Thi havde man først ødelagt Bonden ved for høje Afgifter, blev Bonden saa sløv og saa forarmet og Bondebedriften saa ussel, at det ikke kunde betale sig at gjøre noget for den; Proprietæren blev ledet til end yderligere at

lægge ensidig Vægt paa at drive Hovedgaardsmarken op og til at behandle Bonden som et slet Tyende, der maatte drives og tvinges.

Det maa dog ingenlunde opfattes saaledes, som om Bondens Stilling var lige ussel i alle Landets Egne og paa alle Godser. Der var i saa Henseende store Forskjelligheder. I Sjælland og paa Lolland-Falster, hvor Vornedskabet allerede fra gammel Tid af havde givet Bonden i Proprietærens Vold, og hvor denne altsaa længst havde været fristet til at misbruge sin Magt, var Tilstanden værst; men selv her var der stor Forskjel paa de enkelte Godser. Paa Fyn og i Jylland, hvor Bonden fra gammel Tid af havde været mere uafhængig, havde Godssystemet beholdt mere af sin oprindelige Ordning, og Stavnsbaandet varede for kort Tid til, at det kunde ødelægge det i samme Grad som paa Sjælland og Lolland-Falster. Især om Fyn vides det, at Bonden paa de fleste Godser stod sig ret godt. Hoveriet var lettere end paa Sjælland, thi Hovedgaardsmarkerne paa Fyn var ikke fuldt saa store, og de blev ikke drevne mere intensivt end Bondejorden, hvad allerede fremgaar deraf, at de fynske Hovedgaardsjorder langt ind i forrige Aarhundrede bleve drevne i Fællesskab med Bondergaardenes Jorder. Ogsaa Vejarbejdet og Kjørslerne siges at have været mindre paa Fyn end i Sjælland. Medens saaledes Hoveribyrden paa Fyn var lettere, var tillige Bondens Indtægter større. Den fynske Jord var nemlig efter Datidens Forhold, med de usle Redskaber, man da havde, mere frugtbar end den sjællandske Jord, thi den var lettere bearbejdelig og havde sædvanlig et bedre Vandafløb end de tunge, side Lerjorder paa Sjælland og Lolland-Falster. Dertil kom endnu, at den fynske Bonde og hans Kvinder ved deres Husflid og ved deres større Renlighed med Mejeristellet skaffede sig Indtægter, som den sjællandske Bonde ikke havde. Den Omstændighed, at den fynske Bonde var velhavende, at hans Jord var godt dreven, og at han som Følge deraf kunde svare

ret anselige Afgifter til Proprietæren, bevirkede atter, at det var i Proprietærens Interesse at holde ham i Hævd, ikke at forlange for store Afgifter og ikke at forlange saa meget Hoveri af ham, at han maatte forsomme sin Gaard. Paa Fyn var derfor Indtægten af Hovedgaardene mindre end paa Sjælland, men Bøndergodset var mere værdifuldt, og der betaltes ofte ret anselige Indfæstningsafgifter af de fynske Bøndergaarde. Der har utvivlsomt ogsaa paa Fyn været Tilfælde, hvor Proprietæren gjennem Stavnsbaandet blev ledet ind paa den samme Vej, som blev fulgt saa almindelig paa Sjælland, at exploitere Bonden for stærkt og derved i Længden at skade baade ham og sig selv; men almindeligt synes det ikke at have været. Et Bevis paa de fynske Bønders Velstand og Driftighed har man bl. a. deri, at de ved Domænesalget i 1764 selv kjøbte deres Gaarde paa Auktionen, (hvad iøvrigt ogsaa var Tilfældet i Koldinghus Amt og flere andre Steder i Jylland). Regeringen havde sin Andel i, at dette skete, derved, at den lagde Auctionsbetingelserne til Rette for Bønderne og solgte Godset Gaard for Gaard; men paa Sjælland havde det næppe ladet sig gjøre at sælge Domænegodset paa den Maade, og dèr fulgte Regeringen da ogsaa en anden Fremgangsmaade.

Hoveriets Størrelse var det mest betegnende Moment for, i hvilken Grad Bonden blev exploiteret; og en Antydning til Belysning af Hoveriets Omfang i de enkelte Dele af Landet faar man ved at betragte Forholdet imellem Hovedgaardsjordens og Bondejordens Størrelse. Efter den gamle Matrikul af 1690 — der rigtignok siges at være ført a jour til 1765, men som dog maaske nok kun er dette i mindre Grad — var

	Hovedgaardstaxten Tdr. Hrtkn. A. og E.	Proprietær-Godset (ɔ: Bøndergodset). Tdr. Hrtkn. A. og E.
i Sjællands Stift	9,432	48,239
paa Fyn	4,996	33,756

	Hovedgaardstaxten Tdr. Hrtkn. A. og E.	Proprietær-Godset (ɔ: Bøndergodset). Tdr. Hrtkn. A. og E.
i Ribe Stift	3,973	25,901
i Aarhus Stift	5,000	39,892
i Viborg Stift	2,473	19,976
i Vendelbo Stift	3,479	26,469

Paa Sjælland kom der altsaa 5,1 Td. Hartkorn Bondergods paa 1 Td. Hartkorn Hovedgaardstaxt, paa Fyn kom der 6,8 Td. Hartkorn Bondergods paa 1 Td. Hartkorn Hovedgaardstaxt, og desuden fordredes der mindre Hoveri til samme Areal Hovedgaardsjord. I Jylland var Forholdet endnu gunstigere for Bondejorden, thi i Ribe Stift kom der paa 1 Td. Hartkorn Hovedgaardstaxt 6,5 Td. Hartkorn Bondegods, i Viborg-Aarhus Stifter kom der 8 Tdr. Hartkorn og i Vendelboe Stift 7,6 Td. Hartkorn Bondegods til 1 Td. Hovedgaardstaxt.

Det var imidlertid ikke alene saâ, at der var Egne og Godser[1]), hvor Tilstanden blandt Bønderne var bedre end i andre Egne og paa andre Godser; men det var tillige saâ, at der paa samme Gods var stor Forskjel paa de enkelte Bønders Stilling, og navnlig var Hoveriet langtfra saa almindelig udbredt, som man skulde tro efter Udtalelser hos Forfattere fra forrige Aarhundrede, og selv efter nyere, endog officielle Afhandlinger. I Landbokommissionen faldt der Udtalelser om, at saa godt som al Bondejord svarede Hoveri, og Bergsøe siger, at „endnu i den sidste Halvdel af det forrige Aarhundrede eller mod Slutningen af Frederik den 5tes Tid, var saa godt som al Bondejord i Landet hoverigjørende“. I den foran omtalte statistiske Oversigt

[1]) Uden iøvrigt nærmere at komme ind paa denne Sag, skal jeg dog i forbigaaende bemærke, at jeg anser det for meget tvivlsomt, om Tilstanden paa Kronens Godser — i alt Fald paa Sjælland — var synderligt bedre end paa de private Godser.

over Hovedgaardene og deres Dyrkning, som findes i Universitetsbiblioteket, og som viser Stillingen omtrent ved Aaret 1770, gives der et helt andet Billede af Tilstanden. I denne Fortegnelse anføres for hvert Gods Antallet af hoverifri og hoveripligtige Bønder samt Antallet af Husmænd. Fortegnelsen er ikke helt fuldstændig, der mangler Krongodset og andre offentlige Ejendomme, og for flere Dele af Landet, især paa Sjælland og i Jylland, mangler der tillige adskillige Hovedgaarde i privat Besiddelse; men det gjør mindre til Sagen, Tallene have dog Interesse, thi de vise Forholdet mellem de forskjellige Arter af Bønder.

I Følge disse Oplysninger var:

	Antallet af		
	hovfri Bønder	hovgjørende Bønder	Husmænd
paa Sjælland	1067	6225	6738
— Fyn	1598	3479	3823
— Langeland ..	21	867	643
— Lolland	170	2022	1990
— Falster	142	564	557
det nordl. Jylland	1745	5408	4535
det sydl. Jylland	2492	4659	2966

Disse Talstørrelser vise, at Hoveriet ikke var saa almindeligt, og at den hele jammerlige Tilstand blandt Bønderne ikke kan have været saa almindelig udbredt, som man før har antaget; men de afkræfte derimod ikke den Antagelse, der støttes af vægtige Vidnesbyrd, at Hoveriet i Løbet af det 18de Aarhundrede, efter Stavnsbaandets Paalæggelse, paa mangfoldige Steder blev strængere, end det tidligere havde været. Tallene stadfæste tillige, hvad foran er anført, at Hoveriet var langt mindre udbredt i Jylland og paa Fyn end paa Sjælland og Lolland-Falster, og at det navnlig var paa disse Øer, at Landboforholdene var

saa uheldige[1]). De fleste Forfattere, der skrev om Landbospørgsmaalene, og man kan tilføie, de fleste af Landbokommissionens Medlemmer, havde hjemme paa Sjælland og Lolland-Falster; de skrev og talte ud fra deres Kjendskab til disse Landsdele, og derfor fik Forholdene her en saa beherskende Indflydelse paa Opfattelsen af Landboforholdene i hele Landet i Almindelighed.

Udviklingsgangen i Stavnsbaandets Tid var altsaa denne:

Det var Landbrugets kritiske Stilling under de nedadgaaende Priser paa Landbrugsprodukter, der gav Anledning til, at Stavnsbaandet blev indført, og samtidig dermed søgte Regeringen at hjælpe Landbruget ved at forøge dets Toldbeskyttelse og ved at nedsætte Skatterne. Kort efter at disse Foranstaltninger var bleven trufne, begyndte Landbrugets Tilstand kjendelig at bedres. Talrige Forbedringer blev indført, en hel ny Driftsmaade blev gjennemført paa en Mængde af Landets Hovedgaarde, Prisen paa Landeiendomme steg rask, og Frederik den 5te kunde ikke alene strax efter sin Tronbestigelse ophæve de Skattelettelser, som hans Fader havde indrømmet, men endog indføre nye ret betydelige Skatter, uden at Landbruget helt segnede under Trykket. For Regeringen kunde det altsaa let komme til at se ud, som om dens Foranstaltninger til Landbrugets Hjælp, særlig Stavnsbaandet, havde været overmaade vellykkede. Proprietærerne var paa deres Side ligeledes vel fornøjede med de trufne Foranstaltninger. Stavnsbaandet havde gjort det mulig for dem at benytte de opadgaaende Konjunkturer til at forbedre Landbedriften paa deres Hovedgaarde ved at holde fast paa Bonden og forøge hans Hoveri, nu saa de, hvorledes der, efterhaanden som Tiderne bedredes,

[1]) I Sjælland var kun $^1/_7$ af Bønderne paa de private Godser hoverifri, paa Lolland kun $^1/_{13}$ og paa Langeland endog kun $^1/_{41}$. Paa Fyn og i Jylland var derimod $^1/_3$ af Bønderne hoverifri.

aabnede sig nye Chancer for fordelagtige Fremskridt, de manglede blot Arbejdskraft, de raabte derfor stadig paa mere kraftige Foranstaltninger for at kunne holde fastere og længere paa Bonden og tvinge ham til endnu mere Arbejde. Man kan under disse Omstændigheder ikke undre sig over, at Regeringen gav efter og skærpede Stavnsbaandet. Men efterhaanden som Proprietærerne derved ledede til i en bestandig stigende Grad at exploitere Bondens Arbejdskraft til at føre Godssystemet énsidig ud i Retning af Godsejernes kortsynede Interesse, fremtraadte Manglerne ved dette System i et grellere Lys; modstaaende Interesser rejste sig fra Kjøbstadborgerne og fra Præsterne, og den humane Følelse, som Tidens literære Rørelser havde vakt, rejste sig mod Systemets Uretfærdighed. Nu begyndte Kampen for og imod Stavnsbaandet, den vedblev med stigende Heftighed i næsten en Menneskealder, indtil den førte til Frihedens Sejr. Udviklingen af denne Strid vil blive omfattende behandlet fra anden og mere kyndig Side, jeg skal derfor kun berøre den i nogle faa Hovedtræk som har særlig Interesse i national økonomisk Henseende.

IV.

Tanken med Stavnsbaandet, at tvinge Bonden til Arbejde paa den ham af Staten anviste Plads, var fuldstændig i Overensstemmelse med den ældre Statsøkonomi's, Merkantilismens Opfattelse. Stavnsbaandets Indførelse har næppe mødt Modsigelse fra Statsøkonomien, og Holberg f. Ex., der som Statsøkonom var Merkantilist, udtaler: „Man opmuntrer til Arbejde ved Exempler og Love, som føre Tvang med sig. Hvis man vil forsøge at kjæle for vore Bønder, vil man strax faa øde Gaarde". Snart skulde der imidlertid ske en Forandring heri. Det 18de Aarhundredes Frihedsluftning i Literaturen mærkedes hurtig her i Landet. Frederik den 5te skal kort efter sin Tron-

bestigelse have udtalt, at han ikke vilde tillade, at Aandsfriheden underkastedes nogen Indskrænkning i hans Rige[1]), Censuren blev langt mildere end før, og for økonomiske Spørgsmaal blev den saa godt som helt ophævet.

I 1755 udgik der endog en kongelig Indbydelse, hvorved samtlige Hans Majestæts Undersaatter opmuntredes til at indsende almennyttige økonomiske og fysiske Afhandlinger til Overhofmarchalen Grev A. G. Moltke, der uden Bekostning for Forfatterne vilde lade dem ved Trykken bekjendtgjøre til Publikums Nytte. „Dette Skridt virkede paa Forfatterne som et elektrisk Stød". Og vist er det, at der fra nu af og i de paafølgende 40 Aar kom en sand Syndflod af økonomiske Afhandlinger, hvoraf en Mængde omhandlede Landboforholdene. De skrivende var mest praktiske Mænd, som levede paa Landet og ved Selvsyn i Forbindelse med Læsning havde faaet Øjet op for Ulemperne ved Landboforholdene. Det var hyppigst rent praktiske Betragtninger og Erfaringer, de fremkom med, og ud fra hvilke de paaviste det Uheldige ved Fælleskabet, ved det ubestemte Hoveri, ved Naturaltienden, ved Kornskatten, ved den sædvanlige Driftsmaade, Trevangsbruget, og en Uendelighed af Detailspørgsmaal vedrørende Landbruget. Ogsaa Stavnsbaandet blev drøftet med Iver og Lidenskab. Men Meningerne om dette sidste var delte. De fleste holdt paa, at Stavnsbaandet burde hæves, det krævedes af humane Hensyn, thi kun gjennem Frihed kunde Bondens moralske Niveau højnes og hans økonomiske Stilling forbedres, kun gjennem Bondens Frigjørelse kunde man komme bort fra den forkerte Retning, Landbruget havde taget, og kun derved kunde man faa Landets Omsætning, Næring og Velstand forøget og Folkemængden til rask Tiltagen. Paa den anden Side var der ikke faa Forfattere, der optraadte som Tvangs-

---

[1]) Holbergs 518de Epistel cfr. Holms Festskrift for 1883 pag. 113 og pag. 23.

systemets Forsvarere, ogsaa adskillige Godsejere kastede sig ind i Striden for at forsvare deres Interesser. Man hævdede snart, at Landboforholdene i alle sine Hovedtræk, var som de burde være, at Bondens Stilling paa de fleste Steder ingenlunde var saa fortrykt, som den udmaledes, at Hoveriet, ogsaa det ubestemte, var en hensigtsmæssig Institution, der tvang Bonden til at fremme Hovedgaardens Dyrkning uden at forsømme sin egen Mark, at Landbruget var i god Fremgang, at Stavnsbaandet var nødvendigt, da Befolkningen ellers vilde forlade de magre Egne af Landet, og at det ikke var til Skade for Bonden, i det det forenede Herremandens og Bondens Interesser o. s. v. Stavnsbaandets Forsvarere havde en ret stærk Position; thi det almindelige nationaløkonomiske Grundsynspunkt, som de fleste af disse landoekonomiske Forfattere fra begge Sider gik ud fra, var en modificeret, moderat Merkantilisme, navnlig saaledes som den paa den Tid havde udviklet sig i Tyskland, og hvis ypperste Repræsentant var v. Justi. Hans Indflydelse paa den danske Nationaløkonomis Retning blev forøget derved, at han i Aaret 1757 blev indkaldt her til Landet af Statsminister Bernstorff. Og om end hans Ophold her ikke blev langvarigt, fik det dog utvivlsomt en ikke ringe Betydning for Literaturen. Efter Justis Opfattelse var Arbejdet Kilden til Nationernes Rigdom, derfor gjaldt det om at forøge Arbejdernes, Menneskenes, Antal, en stor Befolkning var et ubetinget Gode, Staten skulde regulere Produktionen, og Arbejdernes indbyrdes Konkurrence skulde tvinge Lønnen ned, saa at Varernes Produktionsomkostninger kunde formindskes, og man kunde undersælge andre Nationers Frembringelser. Hensynet til Arbejdernes Vel satte han til Side, og han mente endog, at det var skadeligt, at Skatterne i et Land var lave, thi kun høje Skatter tvang Befolkningen til at arbejde og anstrænge sig, og at de kuede og trykkede den arbejdende Befolkning, var et Gode, thi

derved blev Almuen tvungen til at være flittig og at holde sig rolig.

v. Justi var dog neppe helt ugunstig stemt overfor Spørgsmaalet om Bondens Frigjørelse, thi han mente, at en fornuftig Frihed og et mildt Regimente bidrog til at befordre Folkeformerelsen. Adskillige af de danske Forfattere, der tog deres Udgangspunkt fra hans nationaløkonomiske Standpunkt, blev ogsaa ivrige Forkæmpere for Bondefrihed, saaledes F. Lütken. Men det er dog klart, at ud fra det Synspunkt, som hævdedes af Justi og de andre merkantilistiske Forfattere, laa det i alt Fald lige saa nær at komme til Tvang som til Frihed. Det var derfor af stor Betydning for Stridsspørgsmaalet, da de liberale franske statsfilosofiske Forfatteres Ideer begyndte at vinde Indgang her i Landet. Montesquieu, hvis berømte Værk „De l'Esprit des Lois" kom til at udøve stor Indflydelse og blev oversat paa Dansk, berørte vel ikke direkte Spørgsmaalet om Bondefriheden, men idet Montesquieu gjendriver den merkantilistiske Opfattelse, hævder Frihedens og Ejendommens Betydning for hele Statslivet og fremhæver Agerbruget som den ene af Nationalvelstandens Grundpiller, bidrager han indirekte til at støtte Liberalismen og bliver en Forløber for de nye, radikale, liberalistiske og humanistiske Forfattere, som fra Frankrig af udbredte deres Ideer over Evropa.

Denne nye Retning, det 18de Aarhundredes liberalistiske Filosofi i Frankrig, og især dennes nationaløkonomiske Afdeling, den saakaldte Physiokratisme, stod i den mest afgjørende Modsætning til den økonomiske Tvangspolitik; den vilde fremfor alt hæve Landbruget, og den vilde opnaa dette ved at frigjøre Jorden og dens Dyrkere fra alle unaturlige Baand. Fysiokratismen selv vandt dog ikke synderlig Indgang i Danmark; dens abstrakt-logiske, til Yderlighed gjennemførte System stod Tankegangen herhjemme altfor fjærn. Man kjendte disse Theorier, de blev refererede i vore Tidsskrifter, og enkelte Afhandlinger af

fremragende physiokratiske Forfattere som Mirabeau den ældre og Raynal blev oversatte paa Dansk, dog synes de ikke rigtig at have vunden Anklang herhjemme. Men om end det egentlige physiokratiske System kun vandt faa Tilhængere blandt de danske Forfattere[1]), saa kom det alligevel til at udøve en overordentlig Indflydelse derved, at Physiokratismen paaviste det uholdbare i de merkantilistiske Theorier, og derved, at man af den lærte den nationaløkonomiske Betydning af de liberal-humane Almén-Sætninger om Frihed, Ejendom og Menneskerettigheder.

Den væsentligste Impuls fra Physiokratismen kom til os over England. Der var især to engelske Forfattere, som kom til at udøve stor Indflydelse paa Debatten om Bondefrihed herhjemme, det var Landøkonomen Arthur Young og Nationaløkonomen Adam Smith. Begge var de stærkt paavirkede af Physiokratismens Ideer, men havde frigjort sig for dennes énsidige Abstraktioner. Adam Smiths berømte Værk: „Wealth of Nations", der udkom i England i 1776, blev oversat paa Dansk allerede i 1779; det citeres jævnlig, og man gjenfinder hyppig Smiths Argumenter for økonomisk Frihed og hans Fremstilling af Landbrugets Betydning. Endnu større Indflydelse synes dog Arthur Young at have havt, og det er vist nok hans Fremstilling af engelske Landboforhold, det skyldes, at det engelske Landbosystem med store Besiddelser og talrige mindre fri Forpagtere blev Idealet for mange af de danske landøkonomiske Forfattere.

Medens den offentlige Mening i Literaturen og blandt de dannede Klasser, især i Kjøbstæderne og blandt Præsterne paa Landet — en Samfundsklasse, der den Gang spillede en

[1]) Man har ogsaa fra en nationaløkonomisk Forfatter i Begyndelsen af dette Aarhundrede (Cortsen, i Indledningen til hans Oversættelse af Say) en udtrykkelig Udtalelse om, at Physiokratismen ikke vandt synderlig Indgang her i Landet.

langt større Rolle i praktiske Spørgsmaal end nu til Dags — lidt efter lidt, i Løbet af Frederik den 5tes og Kristian den 7des Regeringstid, blev vunden for en grundig Reform af vore Landboforhold i liberal Retning, saa stod Regeringen længe paa Merkantilismens og Ufrihedens Standpunkt, og denne Politik gjennemførtes med stigende Konsekvens baade paa Landboforholdenes, paa Handelens og paa Industriens Omraade lige indtil 1784, naar man undtager den korte Struenseeske Periode. Der synes vel baade under Frederik den 5te og i Kristian den 7des første Tid at være en vis Tilbøjelighed til at kokettere med de liberale Reformideer, men i Praxis hyldede man en afgjort Proprietærpolitik; Stavnsbaandet blev gjentagne Gange yderligere skærpet, og ved Salget af Krongodset tog man som oftest lidet Hensyn til Bøndernes Interesse. Den eneste større Landboreform, man satte i Gang, var Ophævelsen af Jordfælledsskabet ved Udskiftning, hvilket man søgte at befordre ved en Række af Forordninger, der begyndte med Forordningen af 29de December 1758 og sluttede med Forordningen af 23de April 1781. Udskiftningen var en tidssvarende og nyttig Reform, men den stod uden for det egentlige Stridsspørgsmaal, Tvangspolitik ctr. Bondefrihed, saa man kan ikke sige, at Regeringen paa dette Punkt tog Parti for Bonden imod Proprietærerne. Først under Struensee kom der et kortvarigt Omslag, og Forordningen af 20de Februar 1771 var en virkelig bondevenlig Bestemmelse, der ramte paa det rette Punkt, thi den fastsatte og formindskede Hoveriet og satte dermed en Grænse for Proprietærernes Tilbøjelighed til at overbebyrde Fæstebønderne; det var kun en Begyndelse, og andre Reformer vilde rimeligvis være fulgt efter, men de standsede med Struensees Fald. Struensees Regering var et ægte Udslag af Physiokratismens Doctriner, der svarede til, hvad der omtrent paa samme Tid brød frem i flere andre af Evropas Stater, snart under Fyrsters, snart under ledende Ministres Auspicier, og Struensees Regeringsprogram har t. Ex. en

paafaldende Lighed med det Program, som opstilledes af Turgot, — hvem man har kaldt Physiokratismens Colbert —, da han et Par Aar senere blev Ludvig den 16des Minister. Med Struensees Fald kom alt tilbage i den gamle Gænge. I den Guldbergske Periode er atter Proprietærpolitiken den herskende, og ved Forordningen af 12te August 1773 blev Hoveriet atter ubestemt som før. Omslaget kom først i 1784, da Kronprins Frederik og hans Mænd kom til Magten. Nu tog man strax og med Alvor fat paa det store Værk at frigjøre Nationens Kræfter for alle de Indskrænkninger og Baand, Fortiden havde paalagt dem, og fremfor alt vilde man frigjøre og ophjælpe Bonden. Den 25de August 1786 nedsattes den store Landbokommission, der skulde tage Sagen under Overvejelse og fremkomme med Forslag.

Ved at gjennemlæse Kommissionens Forhandlinger faar man ligesom et Resumé af den Strid om Bondefriheden, som i de foregaaende 30 Aar var bleven gjennemkæmpet i Literaturen, det er de gamle Argumenter for og imod, som atter møde frem her og nu finde deres endelige Afgjørelse.

Udgangspunktet for de fleste af Reformernes Talsmænd i Kommissionen er de liberalistisk-physiokratiske Sætninger om Menneskenes medfødte, hellige Rettigheder, og om Frihed og Ejendom som det rette Grundlag for Samfundet og dets Arbejde. Men ved Siden heraf finder man idelig baade hos Reformernes Forsvarere og hos deres Modstandere Rester af den merkantilistiske Betragtningsmaade, og navnlig spiller Spørgsmaalet om, hvad der bedst fremmer Folkeformerelsen, Frihed eller Tvang, en stor Rolle i Debatten. For største Delen holder man sig dog nær til Jorden, ser rent praktisk paa Sagen, fremhæver de Ulemper, der var fremtraadt ved den bestaaende Ordning, og overvejer, hvorledes de bedst kunne afhjælpes. Et paafaldende Træk ved denne Del af Debatten er den næsten fuldstændige Mangel paa statistiske Oplysninger, det vil sige Kjendskab til de faktiske Forhold omkring i Landet; man famler aabenbart

i adskillige Tilfælde i Blinde. Den eneste af Medlemmerne, der har Blik herfor og, saavidt det staar til ham, afhjælper denne Mangel, er Reventlow. Man faar overhovedet et stærkt Indtryk af Reventlows Overlegenhed. Ved sit omfattende Syn, sin bestemte Grundanskuelse og sit Kjendskab til de faktiske Forhold behersker han Debatten. Man faar Indtrykket af en virkelig overlegen Personlighed med vidtskuende Blik, der dog maaske er lidt for dristig i sine Planer og nu og da udkaster Tanker, som gaar for langt forud for hans Tid. Næst efter Reventlow er sikkert Colbjørnsen den, der har udøvet størst Indflydelse paa Reformernes Gjennemførelse, mest maaske med Hensyn til Fæsteforholdets Ordning og Bondestandens Sikring ved Opretholdelsen af Livsfæstet, medens derimod Reventlows Betydning synes at have været størst ved Stavnsbaandsløsningen og Hoveriets Ordning eller Afløsning. Det ligger iøvrigt udenfor denne Afhandlings Plan at omtale de forskjellige Personligheders Virken og Betydning for Landboreformerne og Kampen om deres Gjennemførelse, det er Forhold, som vil blive behandlet andet Steds, og som jeg kun har villet berøre i Forbigaaende. Jeg skal blot minde om, at Resultatet af Kampen blev, at Forordningen af 20de Juni 1788 løste Stavnsbaandet, strax for alle bondefødte, der var under 14 Aar eller over 36 Aar, og for alle de øvrige fra 1ste Januar 1800. I Forbindelse med Stavnsbaandsløsningen kom en Række vigtige Bestemmelser, der helt omordnede Landboforholdene, saaledes Fæsteforholdets faste Ordning, Hoveriets Afløsning eller Ophævelse, Afløsning af Naturalafgifter og Tiendeydelse in natura, Bestemmelsen om Udskiftning, om Udflytning, om Hegn og Fred m. m., og denne Omordning af Landbolovgivningen førte atter til indgribende Forandringer i selve Landbedriften.

Vi skulle i det Følgende undersøge, hvorledes disse Forandringer gik for sig, og hvilke økonomiske og sociale Resultater de førte med sig, og vi ville foretage denne

Undersøgelse med særligt Henblik paa Stavnsbaandsløsningens Betydning.

V.

Det, der skete i 1788, var ikke alene den enkelte Foranstaltning, at Bonden fik Ret til at flytte bort fra Stavnen, men det var, at man derved paa Landboforholdenes Omraade foretog det afgjørende Skridt over fra den gamle Samfundsordning til den ny.

Grundtanken i det gamle Samfund var Tvang; ikke saa meget maaske legal Tvang som faktisk Tvang. Samfundet var ordnet i faste Rammer, hvor enhver fandt sin bestemte Plads og Virksomhed; Ordningen var corporativ og social. Paa Landet var Godssystemet, hvor Godsejeren var en Blanding af Embedsmand og privat Overherre, i Byerne var Laugsvæsenet de mest prægnante Udtryk herfor. — Det var et System af gjensidige Rettigheder og Pligter, overleverede fra Fortiden, fulde af middelalderlige Rester, men i Tidernes Løb ofte halvt udviskede og forvanskede, hvilende paa Skik og Tradition lige saa meget som paa den skrevne Lov. Der fulgte med dette System en stor Tunghed og Langsomhed i Udviklingen, for ikke at sige Stagnation, men paa den anden Side en vis Ro og Tryghed; men Systemet var aristokratisk, det hjalp de højere stillede ved at trykke paa de lavere Lag. Fattigdom, Stilstand og Undertrykkelse ledsage næsten altid det gamle System.

I det moderne Samfund er den individuelle Frihed og Selvansvarlighed det herskende Princip. Det er et Samfund af selvstændige, fri Individer med nøje bestemt, individuel Ejendomsret over de tilstedeværende Værdier. Hver enkelt Person vælger selv sin Plads og sin Virksomhed, han er sin egen Lykkes, eller Ulykkes, Skaber. Alle Samfundets Kræfter ere frigjorte, og den fri Konkurrence sporer dem fremad i et

vildt Kapløb. Overalt, hvor denne Ordning er bleven gjennemført, har den medført en overordentlig Forøgelse af Værdierne og af Menneskets produktive Kraft, men den er tillige bleven ledsaget af store sociale Onder.

Det er det 18de Aarhundredes franske Philosopher, og blandt dem fornemlig Physiokraterne, der først videnskabelig begrundede og fremstillede den moderne Samfunds-Tanke og opstillede som deres Program, Frihedsprincipet, Sætningen: „laissez faire, laissez passer“.

Det var denne Tanke, der gjærede i Gemytterne rundt om i Europa, og som lidt efter Aarhundredets Midte i flere Stater fik et for tidlig født Udslag i stakaandede Reformforsøg i Lighed med Struensees i Danmark, og det var ligeledes dette Princips Gjennemførelse, der var den nationaløkonomiske Grundtanke i den franske Revolution. Frankrig gik med et pludseligt Brud over fra det gamle til det ny; Natten til den 4de August 1789 er Vendepunktet. I Danmark foregik Overgangen ved fredeligt, gradvist Reformarbejde, og Danmark har Æren af at være den Stat, der paa de fleste Omraader gik foran og viste Vejen.

Det var med Stavnsbaandets Ophævelse, at de liberale Reformer i Danmark blev indledet, og dermed fulgte som nødvendig Konsekvens Afskaffelsen af hele den øvrige middelalderlige Ordning af Landboforholdene. Men Bondefriheden var kun en enkelt Side af den hele Reform; Kronprins Frederik og hans Mænd gjennemførte den moderne Samfundstanke, Frihedsprincipet, ogsaa paa andre Omraader, hvor man ikke som ved Landboforholdene havde særlige, nærliggende Motiver. Paa Omsætningens Omraade var Danmark det Land, der først — fraset enkelte mindre omfattende Undtagelser — accepterede Tanken om Frihandel og gjennemførte den saa resolut, at Danmark i Datidens Øjne maatte staa som et radikalt Frihandelsland. Det var Forordningerne af 6te Juni og 11te Juni 1788, og fremfor alt Toldforordningen af 1ste Februar 1797, der

gjennemførte Frihandelsreformen. Toldforordningen af 1797 er paa Handelens Omraade et lignende afgjørende Skridt fra Tvangsordningen til Frihedsordningen som Stavnsbaandet er det for Landboforholdene, og kunde som denne fortjene en Frihedsstøtte til Minde. Af tilsvarende Bestemmelser paa andre Omraader kan nævnes Forordningen af 21de Marts 1800, hvorved Laugstvangen i væsentlig Grad blev indskrænket, Presse-Bestemmelserne af 3dje December 1790 og Forordningen af 16de Marts 1792, hvorved Negerhandelen blev forbudt, endvidere Skattereguleringen i 1802, Vejforordningen af 1793, Bestemmelserne om Jødernes Ligeberettigelse af 1788 og 1814 m. fl.

Det var den Gang Danmark, der gik foran og viste Verden, hvorledes de moderne, liberale Ideer kunde gjennemføres ved fredeligt Reformarbeide til Held og Lykke for Folket, til Styrke for Staten og Kongen. Danmark blev den fredelige Liberalismes Mønsterstat. Da vort sydlige Gjenboland Preussen efter de knusende Nederlag i Kampen mod Frankrig i 1807 søgte Gjenfødelse ved at indføre liberale Reformer, var Danmark det Land, som de preussiske Statsmænd kunde se hen til som Forbillede, og man finder ogsaa adskillige Spor af, at Erfaringen herfra blev benyttet. Danmark havde den Fordel fremfor Preussen, at Reformerne hos os bleve foretagne paa en Tid, da de almindelige Konjunkturer vare opadgaaende, og hvor deres Gjennemførelse derfor gik let og hurtig for sig, og hvor modstaaende Interesser følte sig mindre krænkede. I Preussen kom Reformarbeidet saa sent, at en væsentlig Del af det faldt i en nedadgaaende Periode, hvor der maatte kæmpes langt haardere, og hvor det gik adskilligt langsommere med at føre Sagen igjennem end hos os. Men det var maaske netop derfor, at man i Preussen holdt sejere og længere fast ved de liberale Ideer, saa at den engelske Reform-Minister Huskisson, der i Tyverne førte England ind paa de liberal-økonomiske Reformers Vei, kunde fremhæve

Preussen som Fremskridtslandet paa Kontinentet. Om Danmark kunde dette ikke længer siges; det synes, som om Frederik den 6te allerede tidlig ligesom blev ængstelig ved de Rørelser, han havde fremkaldt ved Reformarbejdet; allerede 1807 kommer der en Standsning heri, og snart endog en lille Reaktion. I omtrent en Menneskealder blev man derefter staaende ved det, man alt havde opnaa't. I Slutningen af Trediverne begyndte man atter at gaa fremad, men yderst langsomt og forsigtig, indtil et nyt Gjennembrud fandt Sted i 1848. Da optog man paa ny med Iver Reformarbejdet fra 1788. En Række Landbolove fuldførte Opløsningen af det gamle Landbosystem og gjennemførte Principet om fri Jord i fri Mands Haand. Næringsloven af 29de December 1857 afskaffede Laugstvangen, Loven af 6te April 1855 afskaffede i det væsentlige Rentetvangen, og en Række andre Lovbestemmelser fjærnede andre Hindringer for den fri Rørelse og muliggjorde Udviklingen af Kommunikationsmidlerne og Indførelsen af den moderne Omsætnings Institutioner. Dette Frigjørelsesarbejde er blevet fortsat til op imod vore Dage, om det end foregaar langsommere. I Nutiden, hvor man i det væsentlige allerede har opnaa't Individernes og Værdiernes Frihed, er Tanken nærmere henvendt paa at mildne de sociale Onder, som det økonomiske Fremskridt har medført.

Under Overgangen fra den gamle Samfundsordning til den ny var Stavnsbaandsløsningen det første afgjørende Skridt, thi ved det blev Principet Individets Frihed og Selvansvarlighed anerkjendt for den største af Landets Samfundsklasser. Og den var tillige en Anerkjendelse af de humane Krav, af det enkelte Menneskes naturlige Ret, som hævdedes af Filosofien og Naturretten. Samtiden havde ogsaa en klar Erkjendelse af, at her var det afgjørende Punkt; det var om dette Spørgsmaal, at Kampen mellem

den gamle og den ny Tids Mænd koncentreredes, da Liberalismen havde sejret paa dette Punkt, var Modstanden brudt, og de følgende Reformer, hvoraf flere greb langt mere direkte og umiddelbart følelig ind i den gamle Samfundsordning, blev gjennemførte uden Modstand.

Foruden denne principielle Betydning havde Stavnsbaands-Løsningen ogsaa en ren praktisk Betydning for Landboforholdene og for Landbruget.

Det var Stavnsbaandet, der holdt Landbosystemet sammen. Det var ved Stavnsbaandets Hjælp, at man under de foregaaende 50 Aars opadgaaende Konjunkturer havde holdt fast paa Bonden, forøget Hoveriet, udvidet og forbedret Hovedgaardsmarkerne. Nu mistede Proprietæren sit Hold paa Bonden, han kunde ikke længere tvinge ham. Var Afgifterne for høje, og Behandlingen for haard paa et Gods, kunde Bonden drage hen til et andet, hvor Stillingen var bedre. Der kom fri Konkurrence ind i Forholdet. Hoveriet og Fæsteafgifterne maatte for Fremtiden ansættes ved fri Forhandling mellem ligestillede Parter i Stedet for ved ensidig Bestemmelse af Proprietæren. Det var Kontraktsfrihed i Stedet for Tvang. Og i det Grundlaget for Forholdet mellem Proprietær og Bonde saaledes blev forandret, maatte ogsaa selve Forholdets Karakter efterhaanden forandre sig De fleste andre Dele af Landboreformen: Bestemmelserne om Fæsteforholdets Ordning, om Hoveriets Fastsættelse og Afløsning, om Selvejendoms Udbredelse, Tiendeafløsning m. m. havde selvfølgelig stor Betydning, men deres Betydning var nærmest den, at de lettede og fremskyndede den Udvikling, som vilde være kommen ogsaa uden dem, blot langsommere og besværligere, naar blot Bonden var frigjort og Kontraktsfrihedens Princip derved fastslaaet for Forholdet mellem Bonde og Proprietær. Og omvendt kunde, som det fremhævedes i Landbokommissionen, Ordningen af Fæsteforholdet kun nytte lidt, naar

ikke samtidig Bonden blev frigivet og derved blev i Stand til selv at hævde sine Rettigheder.

Vi skulle i det Følgende fremstille, hvorledes Landboforholdene udviklede sig efter Stavnsbaandsløsningen og indtil Aaret 1807.

VI.

Hoveriets Fastsættelse og Afløsning. — Ved Stavnsbaandets Løsning blev den overdrevne Brug af Hoveriet vanskeliggjort, og Godsejernes Magt til at drive Bonden til Arbejde vilde i Længden ikke kunne opretholdes. Godsejerne begyndte derfor, saa snart de saa, at det blev til Alvor med Stavnsbaandsløsningen, at omændre Hoveriet, og denne Bevægelse blev støttet af Regeringen med forskjellige Opmuntringsmidler. Paa en Mængde Steder blev Hoveriet helt afløst og paa de fleste andre Steder blev det fra ubestemt gjort til bestemt og tillige begrænset i Omfang. I Tidsrummet fra Midten af 1791 til Midten af 1795 blev der sluttet mindelige Hoveriforeninger (under Iagttagelse af Former, der gav Sikkerhed for, at Bonden havde givet sit Samtykke med fuldkommen fri Vilje og beraad Hu) paa de 300 af de 400 jydske Godser, paa hvilke der da gjordes Hoveri, og paa alle de 131 fynske Hoveri-Godser, og paa de 162 af de 228 Godser paa de andre Øer, ialt paa henved 600 af de 759 Godser, ved hvilke der gjordes Hoveri. Fra 1795 til 1797 udsendte Regeringen Kommissioner, der skulde mægle mellem Godsejer og Bønder, hvor disse ikke var bleven enige om Hoveriets Fastsættelse og Indskrænkning indenfor rimelige Grænser, og hvor Mæglingen ikke lykkedes, fastsætte det ved en Kjendelse; næsten overalt blev mindelig Overenskomst bragt i Stand, og kun paa 4 Godser i Jylland og 33 paa Øerne blev det nødvendigt at fastsætte Hoveriet ved Kjendelse. Først efter at saaledes saa godt som alt Hoveri mindelig var bleven fastsat, udkom Forordningen af 6te December 1799, der paabyder, at alt

Hoveri, som forrettes af Gaardfæstere til Jorddrotter skal være og derefter forblive bestemt. Ved at Hoveriet saaledes forandredes fra ubestemt til bestemt, blev der atter gjort et væsentligt Skridt i Retning af at gjøre Bonden uafhængig af Herremanden; det var en videre Udvikling af Tanken med Stavnsbaandsløsningen. Forbudet mod det ubestemte Hoveri var formelt et Brud paa Kontraktsfrihedens Princip, men reelt var det en yderligere Hævdelse deraf. Foruden at Hoveriet overalt blev bestemt, blev det tillige paa en Mængde Steder helt afløst. Desuden blev en stor Mængde Bøndergaarde løste helt ud af Gods-Baandet og solgte til Selvejendom. Regeringen støttede denne Bevægelse ved paa derom indgiven Begjæring (og paa visse Betingelser, der ogsaa tilsigtede en hensigtsmæssig Ordning af Landboforholdene) at meddele Hovedgaardene Bevilling til at beholde deres Skatteprivilegium, uagtet dette ellers var knyttet til Betingelsen af, at der til Hovedgaarden hørte 200 Tdr. Hartkorn Bøndergods. I hvor stort Omfang Hovedgaardene benyttede sig af denne Adgang til at bortsælge af Bøndergodset kan ses deraf, at der i Tidsrummet fra 1786 til 1807 blev tilstaaet 226 Hovedgaarde, altsaa omtrent $^1/_4$ af det hele Antal, slige Bevillinger, og af disse Hovedgaarde solgte de fleste enten det hele eller dog en stor Del af deres Bøndergods. Paa Sjælland blev paa disse Maader Hoveriet saaledes begrænset, at der i Aaret 1802 kun blev ydet Hoveri af 25,000 Tdr. Hartkorn, og kun $^1/_4$ af Øens Bønder var hoverigjørende. Paa Fyn gik det noget langsommere med Hoveriafløsningen, men ogsaa der blev dog en anselig Del af Bønderne enten Selvejere eller hoverifri Fæstere.

Efter 1807 gik det derimod meget langsomt frem med Hoveriafløsningen; Konjunkturerne var vanskelige og Regeringen hørte op med at indrømme Hovedgaardene de omtalte Salgsbevillinger.

For Tidspunktet 1834 kjender man det hoverigjørende Hartkorns Størrelse, det var:

Sjælland............	24,312	Tdr.	Hrtkn.
Møen...............	1,243	—	—
Fyn................	17,568	—	—
Langeland..........	653	—	—
Laaland............	9,063	—	—
Falster.............	2,763	—	—
Jylland.....	22,865	—	—
ialt	78,467	Tdr.	Hrtkn.[1])

Da der, som anført, ikke blev afløst ret meget Hoveri fra 1807 til 1834, saa repræsenterer disse Tal paa lidt nær tillige Hoveriets Størrelse i 1807. Dette bekræftes ogsaa derved, at man fra anden Kilde véd, at der paa Sjælland lidt før 1807 kun blev ydet Hoveri af ca. 25,000 Tdr. Hartkorn og i 1834 af 24,312 Tdr.

Ved en Betragtning af de anførte Talstørrelser vil man faa en Forestilling om, med hvilken Fart Hoveriafløsningen gik for sig i Tidsrummet fra 1784 til 1807. Før 1788 ydedes der Hoveri af ca. 200,000 Tdr. Hartkorn, i 1807 derimod rimeligvis kun af omtrent 80,000 Tdr. Hartkorn. Hoveriet var altsaa, foruden at det i 1799 var bleven bestemt, tillige bleven helt afløst paa over de $^{2}/_{3}$ af Bondejorden. Og selv dér, hvor Hoveriet var bleven bevaret, og hvor der svaredes, hvad der kaldtes „fuldt Hoveri", var dette næsten alle Vegne mindre byrdefuldt, end det havde været før Omordningen.

At Hoveriafløsningen efter 1788 gik for sig med en saadan Fart og med saa stor Lethed, og det uagtet Hoveriet i Almindelighed var Grundlaget for Herremandens Landbedrift, det viser, forekommer det mig, hvorledes det hele hidtidige Godssystem var blevet rokket i sin Grundvold derved, at

[1]) Cfr. Meddelelser fra Statistisk Bureau 1ste Samling. Pag. 7—9.

Stavnsbaandet var blevet løst og Herremanden saaledes havde mistet Magten over Bonden.

Omordning af Hovedgaardenes Bedrift. Hoveriets Afløsning eller Indskrænkning førte til, at man maatte forandre Hovedgaardenes Størrelse og Driftsmaade. Tidligere havde man, for at faa den fulde Nytte af Hoveriet, gjort Hovedgaardsmarkerne meget store, undertiden endog ved at forene to Hovedgaarde til én. Man havde paa Sjælland adskillige Hovedgaarde med et Markareal paa 1000 à 1700 Tønder Land. Nu skulde Hovedgaardene drives ved egne Tjenestefolk eller ved Husmænd, men dertil var mange af Gaardene for store, især da det i den første Tid ofte kunde være vanskeligt at faa Folk. Mange Steder begyndte man derfor nu paa den modsatte Bevægelse og formindskede Hovedgaardenes Arealer. Snart delte man den store Hovedgaard i flere middelstore Parcelgaarde, eller man oprettede Ladegaarde, eller man bortsolgte mere afsidesliggende Parceller. Det var især i Jylland, at man søgte at komme ud over Vanskelighederne ved at dele Hovedgaardene, og mange Steder gik man her saa vidt i at udstykke Hovedgaardene, at disse sank ned til kun at blive Bondergaarde. I det vestlige Jylland gik man videst med Delingen, men ogsaa i Vejle og Randers Amter var denne meget almindelig. I Aarhus Amt holdt man mere fast ved Hoveriet og kunde derfor bedre opretholde Hovedgaardenes tidligere Størrelse. Paa Fyn blev Hoveriet heller ikke strax formindsket saa meget, og Hovedgaardene var hverken saa store eller saa vidt fremskredne i Dyrkning som paa Sjælland, Forstyrrelsen var derfor mindre, men alligevel maatte man udparcellere adskillige Hovedgaarde. Paa Sjælland var Omvæltningen maaske størst, thi her var det ældre System med Hovedgaardenes Forøgelse og forbedrede Drift gaaet videst, og her blev Hoveriet tidlig afløst i stort Omfang.

Man valgte da snart at dele Hovedgaarden i flere Parcelgaarde (f. Ex. Lerchenborg), snart ligefrem Udparcellering (f. Ex. Antvorskov); men ret almindelig var det ogsaa, at man forandrede Driftsmaaden. Undertiden lagde man Dele af Hovedgaardsmarken ud til Græs — hvilken Fremgangsmaade allerede var anbefalet ved de Bestemmelser, der skulde forberede Hoveriets Reduktion og Fastsættelse i Struensees Tid ved Frd. af 20de Febr. 1771 — dette var f. Ex. Tilfældet paa Selsø, paa Gjorslev, paa Jægerspris m. fl. Steder. Det almindeligste var dog at skaffe sig Folk til Hovedgaardenes Dyrkning i Stedet for Hovbønderne, ved at udlægge en Mængde Smaaparceller, der solgtes til Husmænd, eller ved selv at opføre Huse, der bortlejedes til Gaardens Daglejere (f. Ex. Frederichslund og Bidstrupgaard).

Trods de Vanskeligheder og Besværligheder, der fulgte med denne Omordning af Bedriften, var den dog som Regel til Gavn for Herremanden og Hovedgaarden, thi det fri Arbejde var langt bedre end det tvungne; „10 Hoveriarbejdere udrette ikke saameget, som 2 leiede Arbeidere", siger en Godsejer fra Syd-Fyn, og det fra en af de Egne, hvor Bønderne stod højest og Hoveriforholdene var bedst ordnede. Men Forandringen krævede Dygtighed og Kapital, og hvor disse ikke var til Stede, mislykkedes den ofte og bragte Tab.

Ogsaa overfor Bøndergodset gav Hoveriets Afløsning Anledning til Indførelse af store Forandringer. Bonden maatte for Fremtiden i Stedet for Hoveri in natura betale Hoveripenge, eller ogsaa maatte han kjøbe sin Gaard og forrente Kjøbesummen. Men for at Bonden skulde kunne udrede enten det ene eller det andet, maatte han først hjælpes. Det kunde ikke længer gaa an at betragte Godset som et blot Appendix, der leverede Underhold til Hovedgaardens „bosatte Tyende". Godset maatte give selvstændig Indtægt. Det første, der maatte gjøres for at bringe

Bønderne op, var, at Gaardene blev udskiftede og udflyttede. Man maatte tage fat paa Ophævelsen af Jordfællesskabet.

Udskiftningen og Udflytningen. — Fællesskabet havde som alle saadanne gamle Institutioner havt sin naturlige Berettigelse. Det gav i ældre Tider en vis Sikkerhed mod ydre Fjender, og indad til bidrog det til, at Bønderne støttede og kontrollerede hinanden; det gav tillige i visse Maader en økonomisk Fordel, da man kunde lade adskillige Arbejder, f. Ex. Kvægets Vogtning, udføre billigere i Fællesskab end hver for sig. Lovgivningen værnede ogsaa til en vis Grad om det, endogsaa indtil ind i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede. Men i Tidens Løb mistede det sin Berettigelse og blev i høj Grad skadeligt, navnlig fordi det hindrede Forandring og Fremskridt. Den enkelte maatte ved sin Jords Dyrkning følge de andre, han maatte ikke alene vedblive med samme Driftssystem, men han kunde heller ikke i Enkelthederne uden Vanskelighed foretage større Forandringer. Saa længe Konjunkturerne for Landbruget var saa slette, at der alligevel ikke kunde være Tale om Fremskridt, skadede Fællesskabet mindre, om det end baade havde sine økonomiske Ulemper, t. Ex. de lange Veje og Jordenes Deling i mange smaa Agre, og moralske uheldige Sider, i det de evindelige Møder af Bymændene, der sammenkaldtes ved de mindste Anliggender, let førte til Svir og Drik. Men da Prisen paa Landbrugsprodukter fra Midten af det 18de Aarhundrede gik opad, saa at Forbedringer blev mulige, begyndte man snart at føle, hvor generende Fællesskabet var. Regeringen indsaa' tidlig dette, og da det derhos var en Reform, om hvilken de fleste, baade Modstandere og Venner af Bondefriheden, mødtes, var Ophævelsen af Fællesskabet det første, man greb til for at muliggjøre Landbrugets Fremgang. En Række af Forordninger, der begyndte i 1758, muliggjorde

og lettede Ophævelsen af Fællesskabet i de enkelte Dele af Landet, indtil Sagen endelig ordnedes ved Forordningen af 23de April 1781, altsaa nogle Aar forinden den store Reformperiode. Disse Bestemmelser gav ogsaa Anledning til, at Udskiftningen begyndte flere Steder før 1788.

Paa Sjælland foregik Udskiftningen i Almindelighed sammen med de andre Landboreformer, som Kongen og flere private Godsejere gjennemførte paa deres Godser, og som begyndte kort efter Udskiftningsforordningen af 1758; men den store Masse af Godserne blev først udskiftet senere, og i Aaret 1803 skrev Begtrup: „For 20 Aar siden (altsaa omtrent 1780) gaves overalt i Sjælland Fællesskab i Ordets vidtløftigste Forstand. Flere Byer havde imellem sig selv Fælled og Rettighed til at græsse deres Kvæg i Samqvem paa de saakaldte Overdrev. Ligeledes var det ej sjeldent, at een Byes Jorder laae paa en anden Byes Mark. Dette Onde har man først søgt at afskaffe. Fra dette større Fællesskab adskilles det mindre: at enhver Lodseier i en Bondebye stræbte at faae sine Bønderlodder samlede, som var ligeledes et Slags ældre Udskiftning. Det tredie Slags Fællesskab var, at enhver Bye havde sine Byemarker fælleds, og altsaa enhver Beboer sine Grundstykker fordelte paa flere Steder". Først efter 1781 „kan man sige, at Udskiftningen er med Iver blevet iværksat". Paa Laaland-Falster begyndte Udskiftningen senere end paa Sjælland, og endnu i 1803 var over ¼ af Laaland ikke udskiftet. Paa Fyn kom Udskiftningen tidlig, allerede kort efter Aarhundredets Midte. Først droges Hovedgaardsmarkerne ud af Fællesskabet, derefter tog man fat paa Ordningen af Bøndergodset. Man bestræbte sig først for at udløse de andre Lodsejere af Byen, saa at alle Gaardene i samme Bondeby hørte til èn og samme Hovedgaard, derefter søgte man at give alle Gaarde i Byen lige stort Hartkornstilliggende, da Kontrollen med Bønderne derved blev lettere, og det blev muligt at simplificere Jorddelingen saaledes, at man kunde forlade

Trevangsbruget. Allerede fra 1770 blev der udskiftet ikke saa lidt, men det var dog først i Tiaaret 1790 til 1800, at den store Masse af Bøndergaarde paa Fyn blev udskiftet. I Ribe Amt begyndte Udskiftningen enkeltvis 1767; i Vejle Amt var allerede 1771 meget udskiftet; i Randers Amt begyndte Udskiftningen i Tiaaret 1770—80, og i Løbet af 20 Aar var den helt gjennemført. Ogsaa i det vestlige og midterste Jylland begyndte Udskiftningen ret tidlig; i det hele var Jylland med Udskiftningen maaske nok noget forud for Sjælland og Laaland-Falster. Kun i Jylland nord for Limfjorden kom Udskiftningen temmelig sent.

Udskiftningen var saaledes især i Jylland og paa Fyn kommen ret godt i Gang allerede før 1788, men Stavnsbaandsløsningen og Hoveriafløsningen bidrog dog meget til at fremme den, thi de tvang Proprietærerne til at skifte System, til at lægge mere Vægt paa at skaffe direkte Indtægt af Bøndergodset. Proprietærerne fik derved en forøget Interesse i at udskifte Bøndergaardene, og Lovgivningen støttede dem heri ved Forordningen af 15de Juni 1792. Forordningen angiver selv som et af sine Formaal „at bane Jorddrotterne Vej til, med Fordel at kunne formindske og efter Mulighed afskaffe Hoveriet", og i dette Øjemed tilstaa's der forskjellige Begunstigelser og Lettelser for Udskiftning og Udflytning af Bøndergodset, deriblandt fornemlig den, at det tillades Godsejerne at fordele Udgifterne ved Udskiftning af deres Bøndergods paa Fæsterne, saaledes at de daværende Fæstere kom til at udrede 4 pCt. aarlig Rente af den Kapital, som Udskiftningen havde kostet „til billig Lettelse for Jorddrotterne saavelsom og i Hensigt til, at de nærværende Fæstere af udskiftede Jorder i Almindelighed snart komme til at høste, om ikke den fulde, saa dog betydelig Nytte af saadanne Forbedringer". Efter denne Forordnings Udstedelse gik Udskiftningen for sig med rivende Fart, og i Løbet af en 10—15 Aar blev den allerstørste Del af Landets Jorder udskiftet.

Samtidig med Udskiftning blev der foretaget Udflytninger, idet de mere afsides liggende Dele af Byernes Jorder blev bebygget med udflyttede Gaarde. Udflytningen gik det paa langt nær ikke saa rask med som med Udskiftningen, dels var det en temmelig kostbar Foranstaltning, selv om der ydedes nogen Bygningshjælp af Staten, dels vilde Bønderne endnu nødigere udflytte end udskifte. Man var vant til at bo tæt sammen, og allerede af Selskabeligheds Hensyn og af Hensyn til Retssikkerheden vilde man nødig flytte ud fra Landsbyerne, ligesom man ogsaa for Børnenes og den lange Skolevejs Skyld nødig vilde flytte for langt ud. Man har statistiske Oplysninger om, hvor mange Gaarde der udflyttedes indtil Aar 1805, det er Oplysninger, der indhentedes i Anledning af Indkvarteringsspørgsmaalet[1]), Jeg har dog ikke tro't, at det havde videre Interesse at faa Tallet paa de udflyttede Gaarde opgivet, da man ikke har noget tilsvarende Tal at sammenligne med for en senere Tid eller endog blot for Nutiden. Jeg skal kun anføre, at man ved at lade Blikket følge ned over Talrækkerne faar Indtryk af, at i Jylland og Fyn var indtil 1805 omtrent 10 à 20 pCt. af Landets Gaarde udflyttede. For Sjællands Vedkommende antager Begtrup, at der indtil 1802 var udflyttet 5000 Gaarde, og da der paa den Tid sandsynligvis var 15 à 17,000 Gaarde paa Sjælland, skulde altsaa, hvis Begtrups Kalkule er rigtig, over en Trediedel af de sjællandske Gaarde være udflyttede i 1802.

Udskiftningen og den dermed i Forbindelse staaende Udflytning var den af alle Landboreformerne, der havde den største umiddelbare og mest i Øjne faldende Indflydelse paa Landbrugets Forandring og Forbedring. Ved at gjennemlæse de talrige Beretninger fra Landmænd og Præster rundt

[1]) Cfr. Rentekammer-Skrivelse af 24de September 1805. Materialet findes i Ministeriernes Arkiv.

om fra alle Landets Egne, som findes meddelt i Begtrups: „Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand", for ikke at tale om Begtrups egne Bemærkninger derom, faar man et aldeles overvældende Indtryk af, at det er fra Udskiftningen, at Fremskridtet i Landbruget skriver sig. Udskiftningen brød gammel Skik og Slendrian, den tvang Bonden, der tidligere tankeløs og viljeløs havde fulgt med i Landsbyens nedarvede Fællesdrift, til selvstændig, individuel Tænken og Virken. Den gjorde det mulig for den enkelte at gaa frem uden at hindres af andre og bragte desuden adskillige direkte Fordele for alle. Fællesskabets Ophævelse blev navnlig af stor Betydning, fordi Tiderne da var modnet til store gjennemgribende Fremskridt i Landbrugets Driftsmaade.

Det er allerede foran paavist, at største Delen af Landets Hovedgaarde var gaaet over fra Trevangsbruget til Græsmarksbruget (Kobbelbruget) allerede forinden 1788. Men Bøndergaardene holdtes paa Grund af Fællesskabet tilbage i det gamle Trevangsbrug, og det uagtet dette i den seneste Tid ofte var bleven endnu uheldigere, end det oprindelig var. Thi ved Hovedgaardenes Udvidelse, ved Skovenes Formindskelse og ved den spredte Opdyrkning af Udmarker til Bøndergaardene var Græsgangenes og Engenes Arealer bleven formindsket for Bønderne; men herved var Kreaturernes alt forud for knappe Græsning bleven endnu knappere. Man søgte at raade Bod herpaa ved at strække Ævregræsningen paa Stubbene saa langt ud paa Efteraaret som muligt, men herved blev man forsinket med Saaningen af Vintersæden, og man kom derved ind paa en Forandring af Trevangsbruget; i Stedet for den oprindelige Sædfølge: Brak, Vinterrug, Byg, kom man til Brak, Byg, Vaarrug, hvad der bidrog til en stærkere Udpinen af Jorden.[1]) Saa længe Fællesskabet bestod, kunde der ingen Forandring ske

[1]) Chr. Christensen: Sædskiftet før og nu. Cfr. ogsaa t. Ex. Brasch: Vemmetofte.

heri, men ikke saa snart var dette ophævet, før hele det gamle Driftssystem blev splittet; Trevangsbrugets Grundpille: den fælles Græsning paa Overdrevene, blev nemlig borttaget, da Overdrevene de fleste Steder blev udskiftet, og i en Mængde Tilfælde blev Stykker af Overdrevene henlagt som Marker til Udflyttergaarde eller til Husmænd. Hver Bonde fik nu sin egen Jord for sig, og da Hoveriet i Almindelighed paa samme Tid var bleven afløst, fik han mere Arbejdskraft til sin Disposition og tillige større Afgifter at svare, nemlig Hoveripenge og Betaling af Udskiftnings-Omkostninger. For at skaffe Pengene maatte han anvende Arbejdskraften paa sin Jord, pløje og bearbejde den stærkere og tage de Dele af Overdrevet, der var udskiftet til ham, ind under Dyrkningen. Hans Kornavl tiltog, og da Kornpriserne var høje, voxede hans Velstand og derved hans Lyst og Evne til at gaa videre frem i Retning af Forbedringer. Han anskaffede sig bedre Redskaber, pløjede Jorden to Gange i Stedet for én og forøgede sin Kreaturbesætning. Den Driftsmaade, Bonden først gik over til, var, som man kunde vente, ofte aldeles vild og planløs, hyppig var det en ren Rovdrift med den ene langstraaede Sædart efter den anden uden tilstrækkelig Hvile. Sædvanligvis varede det dog ikke længe, inden Jordens Træthed tvang til at lade en Del af Markerne ligge flere Aar hen med Græs, og da det naturlige Græs blev tyndt, saaede man Kløver og dyrket Græs, og hermed var i Virkeligheden det afgjørende Skridt sket fra de gamle Systemer med permanente Græsgange, til det nyere System, hvor al Jorden dyrkes, men hvor den nogle Aar ligger hen med dyrket Græs (eller Kløver). Noget senere indførtes Brak, og man var dermed kommen til noget, der mer eller mindre lignede det holstenske Kobbelbrug. Paa Sjælland var Hovedgaardene, som før omtalt, allerede forlængst gaaet over til Kobbelbruget, og disses Ejere fik efterhaanden deres Bønder til at følge en lignende Drift. Bønderne her kom altsaa forholdsvis tidlig til en planmæs-

sig, ret tilfredsstillende Driftsmaade. Paa Østkysten af Jylland var den almindelige Driftsmaade i Begyndelsen af dette Aarhundrede en 9—10 Marks Drift uden Helbrak, med Halvdelen af Markerne til Sæd, Halvdelen til Græs. I det sydlige og vestlige Jylland var det endnu 1840 ikke almindeligt hos Bønderne at anvende Brak, og i det vestlige Jylland var det endnu paa den Tid ikke ualmindeligt at tage 7—8 Kornafgrøder umiddelbart efter hinanden og derpaa udlægge Jorden til Hvile i en Række af Aar (ɔ: det gamle Græsmarksbrug). Paa de fynske Bondergaarde gik Driften efter Udskiftningen hyppigst over fra Trevangsbruget til en 6 Marks Drift (3 til Korn og 3 til Græs), Kløver anvendtes ofte men sjældent ordentlig Brak. At Brakken flere Steder indførtes saa sent her i Landet skyldtes maaske tildels den Omstændighed, at der blandt de ledende Landmænd var nogen Tvivl, om man ikke fra Trevangsbruget burde gaa lige til det engelske Vexelbrug. Enkelte Steder forsøgte man ogsaa Vexelbruget i Praxis, men det slog ikke igjennem. Tiden var endnu ikke modnet til et saa intensivt Driftssystem. Det blev mere og mere Græsmarkssystemet eller ogsaa Kobbelbruget efter holstensk Mønster, der trængte igjennem; det passede bedst for Forholdene, og det kjendte man i Praxis fra Holsten. Hvad der vistnok ogsaa bidrog hertil var, at der i Slutningen af forrige og Begyndelsen af indeværende Aarhundrede kom en stor Mængde holstenske Landmænd hertil, dels som Kjøbere dels som Forpagtere af danske Landejendomme; de gjorde i Almindelighed gode Affærer og blev Mønstre for danske Landmænd.

Det var et stort Fremskridt, der skete ved Udskiftningen og ved Overgangen til Kobbelbruget; thi Kornarealet blev større, Jorden fik mere Hvile, der kunde holdes flere Kreaturer, og Kreaturbesætningerne kunde faa en bedre Sammensætning, i det man behøvede færre Heste (da Jorden laa mere samlet og paa Grund af Hoveriets Ophør) og altsaa kunde holde flere Køer. Begtrup anfører en Række

Exempler paa Fremgangen i Kreaturbesætningerne. I det sydlige Jylland havde en sædvanlig Bondegaard før Udskiftningen 4 Heste, 4 à 5 Køer og 4 Stkr. Ungkvæg; men efter Udskiftningen havde den 2-3 Heste, 6-7 Køer, og 5—6 Stkr. Ungkvæg. Fra Aarhus Amt hedder det, at hvor man før Udskiftningen holdt 6—7 Køer, holdt man efter den 10—12 Køer. Og dog var rimeligvis Jylland den Landsdel, hvor man før Udskiftningen var videst fremme med Hornkvægbesætningerne. Paa Falster havde Bønderne i en god velhavende Selvejerby før Udskiftningen paa Gaarde med 6 Tdr. Hartkorn, 8 Heste, 3—4 Køer, 8—10 Faar og 6—8 overfødede Svin. Og Køerne var saa daarlig fodrede, at Bonden kun havde 3-4 Potter Mælk daglig af dem om Sommeren, saa han maatte kjøbe sit Smør. Paa Laaland saa' det lige saa daarlig ud, men efter Udskiftningen blev Køernes Antal fordoblet i Løbet af ganske kort Tid. Paa Sjælland var Tilstanden kun lidet bedre end paa Laaland-Falster, men ogsaa her bragte Udskiftningen paafaldende hurtig en Formindskelse af Hestenes og en Forøgelse af Køernes Antal. Et ret betegnende Udtryk for Kreaturbesætningernes Lidenhed og uheldige Sammensætning og for Fattigdommen paa Redskaber før Udskiftningen er et Forslag fra Konferentsraad Bang (fra Aar 1786) angaaende, hvilken Besætning der passende kunde kræves leveret af en Godsejer til en Fæstegaard, det var: For en Gaard paa 3-6 Tdr. Hartkorn: 6 Heste, 2 Køer, 6 Faar, 1 Griseso 1 Plov, 1 Jærnharve. For en Gaard paa 6-9 Tdr. Hartkorn: 8 Heste. 3 Køer, 9 Faar, 1 Griseso, 1 Plov, 1 Jærnharve, 1 Træharve. For en Gaard paa 9—12 Tdr Hartkorn 12 Heste, 4 Køer, 12 Faar, 2 Grisesøer, 2 Plove, 1 Jærnharve, 2 Træharver.

Medens Køernes Antal blev forøget efter Udskiftningen, blev foruden Hestenes ogsaa Faarenes og Svinenes Antal formindsket, men deres Kvalitet blev forbedret. Et Husdyr, hvis Antal ogsaa blev noget formindsket, var Gaasen, der før i store Flokke havde græsset omkring paa Overdrevene

og fugtige Lavninger. Men Tilbagegangen paa alle disse Punkter blev langt mere end opvejet ved Hornkvægets Forøgelse og ved, at Dyrene blev bedre fodret end før; man kunde gjøre dette, thi man havde under det ny Driftssystem bedre Græs paa de dyrkede Græsmarker end paa de gamle Overdrev og Fælleder, og navnlig havde man nu mere Hø og kunde altsaa vinterfodre bedre, hvorved man fik mere og bedre Gjødning. Iøvrigt blev Tilbøjeligheden til at sultefodre Kvæget om Vinteren længe siddende Bonden i Blodet, og det er først i den sidste Menneskealder, at denne Tendens har tabt sig.

Set fra det praktiske Landbrugs Standpunkt var det Udskiftningen fuldt saa meget som Stavnsbaandets Løsning, der danner Overgangen fra det gamle til det ny. Det var Udskiftningen, der førte Landmanden bort fra det gamle Driftssystem. Det var Udskiftningen, der bidrog mest til, at der indførtes Forbedringer i Jordens Behandling, til at Markerne blev indhegnet, til at ny dyrkede Planter (Kløver, Raps, Kartofler m. fl.) blev indført og til at der anskaffedes ny og bedre Redskaber, til at Kreaturbesætningerne forøgedes og forbedredes og altsaa til, at Jordens Produktionsevne forøgedes. Og de fleste af disse Fremskridt kom meget hurtig efter Udskiftningen, som den umiddelbare Følge af denne. Rent ydre set, var det ogsaa Udskiftningen og den deraf følgende Udflytning, der mest bidrog til at forandre Landets Udseende. Før saa' man tæt sammenbyggede Landsbyer med deres store, hegnsløse Marker og udstrakte Overdrev, hvor store Sværme af løsgaaende Kreaturer, Heste, Køer, Faar, Svin og Gæs forsultne trampede om mellem hverandre for at søge Føde paa den knappe Græsning; men efter Udskiftningen fik Landet snart et Udseende, der ligner Nutidens: Mange smaa indhegnede Marker — især paa Fyn og Laaland-Falster — og de tidligere Overdrev omdannede til dyrkede Marker med Udflyttergaarde og talrige Huse. Ogsaa principielt set danner Udskiftningen et vigtigt Moment i Udvik-

lingen; den er jo Overgangen fra Fortidens Fælles-Ejendom og Fælles-Arbejde til Nutidens individuelle Ejendom og individualistiske Produktion. Naar alligevel Stavnsbaands-Løsningen maa betragtes som det Centrale, som den egentlig afgjørende Overgangsbestemmelse, saa er det fordi dennes ideelle og principielle Betydning rækker ud over det egentlig landbrugs-tekniske Omraade, og fordi det var Stavnsbaands-Løsningen, der med et bestemt Slag satte hele den Bevægelse i Gang, der bl. a. ogsaa førte til Udskiftningen. Uden hin var denne rimeligvis kommen meget langsommere og meget senere. Thi Udskiftningen havde store Vanskeligheder at overvinde. Ikke alene var det en meget kostbar Forandring, men det var tillige en Forandring, som den mest interesserede Part, Bonden, meget ofte ikke syntes om. Det var i Almindelighed Godsejeren, der maatte tage Initiativet og gjennemføre Udskiftningen. Man har talrige Beretninger om, hvor nødig Bønderne gik med dertil; de frygtede Udskiftningen dels paa Grund af en uvilkaarlig Vedhængen ved det gamle, dels fordi de frygtede for at faa deres Jord udlagt paa Overdrevene, hvis Produktionsevne de nærede stor Mistillid til. Oplysende i saa Henseende er det, at det jævnlig var Selvejerne, der sidst blev udskiftet, thi dem kunde Godsejerne jo ikke tvinge, saaledes som de gjorde ved Fæsterne. Et karakteristisk Træk anføres af Begtrup. Han beretter om Falster: „Yderst sjældent er det Tilfældet, at en Gaard sælges i Selvejerbyerne, da Bønderne ikke gjærne ser, at deres Gaarde og Steder komme i fremmedes Eje, dels fordi Stederne gik fra Familien, dels ogsaa af billig Frygt for, at den fremmede ikke skulde holde sig Byens Vedtægter efterrettelig og tvinge dem til Udskiftning. Derfor gives her Byer, hvor Selvejerne, efter Sigende, have forbeholdt sig Forkjøbsret til hinandens Gaarde, t. Ex. Selvejerbyen Virket, som anses for den bedste By paa Landet, naar den blev udskiftet“. Endnu saa sent som i 1819 synes denne Tilbøjelighed til Fællesskab ikke at have tabt sig, og Frdn. af 3dje December 1819 angiver som

et af sine Motiver, „at Udstykning af Jordeiendomme i vort Rige Danmark paa et og andet Sted har bidraget til at indføre nyt Fælledsskab“.

Selvejendoms Udbredelse — Det var ikke alene med Hensyn til Udskiftningen af Fællesskab og Udflytning, at Bønderne jævnlig stillede sig noget uvillige, det samme var Tilfældet overfor flere andre af Landboreformerne, særlig ogsaa overfor Kjøbet af deres Gaarde. Og derover kan man egentlig heller ikke undre sig. Selveiendom var jo i mange af Landets Egne noget næsten ukjendt, maaske havde man ogsaa svage Erindringer om fordums Uret mod Selvejere og om, hvorledes disse vare trængte tilbage til at være Fæstere. Som Fæstere havde Bønderne et Rygstød i Godsejerne, der i trange Tider hjalp dem med Skatterestancerne og med Saasæd o. l., det vilde de miste, naar de blev Selvejere, og desuden var de Priser, der forlangtes for Gaardene, ofte, maaske som oftest, saa høje, at de samlede Beløb, de vilde komme til at udrede som Selvejere i Form af Renter og Skatter, var mere, end de hidtil havde udredet som Fæstere. Der maatte derfor ogsaa paa dette Punkt et Stød til for at sætte Sagen i Gang; Initiativet maatte komme ude fra. Her møde vi da atter Stavnbaands-Løsningens og Hoveri-Afløsningens Indvirkning. Paa Grund af dem blev nemlig Godsejeren interesseret i at sælge Godset; han havde mistet den tidligere Hoveriindtægt af det og maatte nu se at faa en Pengeindtægt i Stedet; men den letteste og simpleste Maade at faa dette paa var at sælge Bøndergaardene. Godsejeren var desuden ofte bleven misfornøjet med det hele Godsforhold, efter at han havde mistet Magten over Bønderne. Og mange frygtede vel ogsaa for, at Regeringen var inde paa et Skraaplan, der kunde føre til allehaande revolutionære Foranstaltninger; det var jo den franske Revolutions Tid, og dens Ideer fandt paa adskillige Hold en ret gunstig Jordbund herhjemme. Man ønskede derfor snarest mulig at skille sig af med Godset, og da Regeringen stillede sig

imodekommende og tillod Hovedgaardene at bortsælge Godset uden at tabe deres Skatteprivilegium, blev en Mængde Godsejere nu ivrige efter at sælge, og selv om Bønderne var utilbøjelige til at kjøbe, havde Godsejerne Midler nok til at faa dem dertil. Det var vel kun de færreste, der anvendte saa skrappe Midler, som de, der blev anvendte af „Herregaardsslagtere“ i Hjørring Amt, nemlig: a) „Nøie Paaseenhed af Hoveriet efter Foreningen, sædvanligen er aldrig det fulde Hoveri forlangt af Spand og Gangdage. b) Tiendens Ydelse in natura strængt taget . . . . c) Ingen Eftergivenhed i Landgilden. Paa fattige Godser har den ei været krævet, men kun været at ansee som en Trusel. d) Intet Haab om Assistance i Tilfælde af Trang med de kongelige Skatter, ingen Hjælp til Fødekorn, Besætning m. v. e) Intet Haab om, at Bornene kunde faa Gaarden i Fæste ved Afgang. f) Stræng Paapassenhed med Tørveskjær etc. g) Inddrivning af Restancer“. — I de fleste Tilfælde var vel mildere Foranstaltninger i lignende Retning eller blotte Forestillinger af Godsejerne tilstrækkelige til at faa Bonden til at kjøbe, og især lidt længere hen, da Bonden havde Exempler for Øje paa, hvorledes de, der tidligere havde kjøbt, var komne til Velstand, gik det lettere med Salget af Gaardene, selv til forholdsvis høje Priser. Denne Overgang til Selvejendom gik meget hurtig for sig indtil 1807. Derefter gik det noget langsommere, da der begyndte at vise sig Pengemangel, og de usikre Forhold rimeligvis ogsaa gjorde Godsejerne mindre tilbøjelige til at sælge, men endnu til omtrent 1818 gik en stor Mængde Bøndergaarde over til Selvejendom; fra den Tid af gik det kun smaat med Selvejendoms Udbredelse, og man har endog Exempler paa den modsatte Bevægelse, at Selvejere atter blev Fæstere. I Aaret 1835 var der 41,695 Selvejer- og Arvefæstegaarde med 177,000 Tdr. Hartkorn, og kun 24,795 Fæstegaarde med 137,410 Tdr. Hartkorn, og da man véd, at før 1784 var der forholdsvis faa Selvejergaarde (af hvilke endda de fleste af ny Dato, idet de var fremkomne ved

Domænesalgene efter 1764), og at fra 1818 til 1835 blev forholdsvis faa Bønder Selvejere, kan man af den anførte Opgjørelse fra 1835 se, at Overgangen fra Fæste til Selvejendom maa være foregaaet med stor Fart i Tidsrummet 1784—1818. Det var i Jylland, at Selvejendom udbredte sig stærkest, og i det vestlige Jylland var i 1835 kun nogle faa Procent af Jorden i Fæste. I det østlige og nordlige Jylland var $^{1}/_{5}$ à $^{2}/_{5}$ i Fæste. Paa Øerne var over Halvdelen af Bondejorden i Fæste.

— Det er i det foregaaende paavist, hvorledes Stavnsbaandet var det, der holdt det gamle Landbosystem sammen og bidrog til, at dette droges ud til énsidig Fordel for Godsejerne, hvad i sidste Instans var skadelig for alle Parter. Og hvorledes dernæst, da Stavnsbaandet faldt, det hele System dermed løsnedes og faldt fra hinanden, hvorledes Leddene faldt ud fra Sammenhængen, og det ene trak det andet med sig. Ved Stavnsbaandet mistede Herremanden sin Magt over Bonden, dermed mistede Hoveriet sin tidligere Karakter, og Herremanden blev nu tilbøjelig til at afløse eller formindske Hoveriet. Da Hoveriet reduceredes, mistede Herremanden sin væsentligste Indtægt af Bøndergodset, han maatte gjøre sig det indbringende paa anden Maade, og dette kunde kun ske, naar der indførtes Reformer paa det; for at saadanne kunde gjennemføres, maatte først og fremmest Jorderne udskiftes; med Udskiftningen fulgte Indhegning og andre Forbedringer, og Salget til Selvejendom lettedes. Paa denne Maade fulgte Reformerne som Led i en Kjæde, og det var, som det vil ses, Stavnsbaands-Løsningen, der var Udgangspunktet. Dermed være det dog ingenlunde sagt, at ikke ogsaa den øvrige Regeringsvirksomhed for at fremme denne Udvikling havde sin store Betydning, den fremmede og lettede Bevægelsen i høj Grad; men det var med Stavnsbaands-Løsningen, at Knuden blev overhugget, og Optrævlingen af den gamle Landboordning begyndte.

VII.

Hvorvidt opfyldte nu Stavnsbaands-Løsningen og de dertil sig sluttende Reformer af Landbosystemet de Forventninger, man havde næret? Bragte de Landbrugets Udbytte til at voxe, forøgede de Landets Velstand og Statens Styrke, førte de med sig lykkeligere sociale Forhold?

Der kan strax svares herpaa, at der i den nærmeste Tid efter Reformerne kom store økonomiske Fremskridt i Landbruget, som fra dette udbredte sig over det hele Samfund, og at der samtidig dermed foregik store sociale Forandringer. Om og i hvilket Omfang disse Fremskridt og Forandringer skyldes Landboreformerne, er derimod tvivlsomt, thi sammen med dem virkede en anden Faktor, nemlig en yderligere Opgang i Konjunkturerne for Landbruget. Det vil da være rigtigt, forinden vi skride til en Undersøgelse af Fremskridtets Størrelse, at forudskikke nogle Bemærkninger om, hvilken Andel i Fremskridtet enhver af de to virkende Faktorer — Reformerne og Konjunkturerne — maa antages at have haft.

Jeg har allerede tidligere omtalt, hvorledes der efter Tilbagegangen i Priserne paa vore Landbrugsprodukter i den første Tredjedel af forrige Aarhundrede, begyndte en Fremgang, der fra først af skyldtes Regeringens Toldforanstaltninger, men senere stod i Forbindelse med en almindelig Opgang paa Verdensmarkedet. Og netop paa den Tid, da Landboreformerne gjennemførtes, blev denne Opgang stærkere, rimeligvis forceret ved de næsten uafbrudte Krige under den franske Revolution og senere i Napoleonstiden. Krigene hæmmede det fredelige Landbrugsarbejde og forøgede Efterspørgselen efter dettes Produkter, disses Pris gik derfor stærkt opad. Tidligere er anført en Række Tal, der vise Prisstigningen før Reformerne, de skulle her føres frem til den nærmeste Tid efter.

Gjennemsnitsprisen paa:

	Rug pr. Td.	Byg pr. Td.	Havre pr. Td.
i Tiaaret 1731—40	6,20 Kr.	4,75 Kr.	2,47 Kr.
— 1741—50	7,00 —	4,62 —	2,70 —
— 1751—60	7,14 —	5,22 —	3,41 —
— 1761—70	9,04 —	6,02 —	3,45 —
— 1771—80	8,87 —	5,87 —	3,66 —
— 1781—90	9,75 —	7,56 —	4,89 —
— 1791—1800	11,33 —	7,72 —	5,31 —
— 1801—1809	16,85 —	9,66 —	6,54 —

Gjennemsnitsprisen paa:

	Oxekjød pr. Pd.	Flæsk pr. Pd.	Smør pr. Pd.
i Tiaaret 1735—44	17 Øre	13,0 Øre	17,2 Øre
— 1745—54	19 —	14,6 —	22,5 —
— 1755—64	19 —	19,0 —	23,4 —
— 1765—74	22 —	20,6 —	25,8 —
— 1775—84	19 —	19,6 —	26,5 —
— 1785—94	19 —	22,3 —	27,7 —
— 1795—1804	27 —	30,3 —	37,7 —

Længere end til nogle faa Aar ind i det 19de Aarhundrede kan Priserne ikke angives med nogenlunde Sikkerhed, thi saa begyndte Seddelkursen at stige saa stærkt og med en saa uregelmæssig Bevægelse, at man ikke kan udfinde de virkelige Sølvværdier for Varerne.

Et Blik paa disse Talrækker vil hurtig vise, at der var en overordentlig Opgang i Prisen paa Landbrugsprodukter paa den Tid, da Landboreformerne blev gjennemførte. Nu er det vel muligt, at en Del af denne Prisstigning, set fra et theoretisk Standpunkt, kun var nominel, i det den var en Følge af en almindelig Dalen af Pengenes Værdi, men i alt Fald en Del af Prisstigningen var en reel Værdistigning af Landprodukterne. Og selv den Del, der maaske kun bestod i en Forandring af Pengenes Værdi, maatte

under de daværende Forhold blive til Gavn for Landmændene og særlig for Bønderne; thi de fleste af Bøndernes Udgifter var faste eller dog kun langsomt foranderlige, de voxede derfor ikke ret meget ved den almindelige Prisstigning, medens denne derimod fuldt ud kom Bønderne til gode ved Salget af deres Produkter. Landprodukternes stærke Prisstigning i Reformperioden fik derfor en stor Betydning.

Prisstigningen udøvede en dobbelt Indvirkning paa Landbruget og dets Fremskridt. Den bevirkede først, at Landprodukternes Værdi steg, at Landmanden fik flere Penge ind for de samme Varer; men dernæst bevirkede Prisstigningen tillige, at Reformer og Forbedringer i Landboforholdene og i Landbedriften blev lettere at gjennemføre, og at Produktionen, Mængden og Kvaliteten af de frembragte Produkter, derved ogsaa gik frem. Man kan paavise dette ved de fleste af Landboreformerne.

Udskiftningen og Driftsforandringen t. Ex. Tilsyneladende var det Udskiftningen, der bevirkede, at Bønderne i Aarhundredets Slutning gik over fra Trevangsbruget til Kobbelbruget, men i Virkeligheden var det lige saa meget de opadgaaende Konjunkturer, der bevirkede dette. Med Priser som de, der havde været de gjældende i Frederik den 4des og Kristian den 6tes Tid, kunde, i al Fald i de fleste Egne af Landet, kun den Drift betale sig, der anvendte de mindst mulige Omkostninger, og det maatte være Driftssystemerne med de store permanente Græsgange, Alsædsbruget og Trevangsbruget. Havde man den Gang udskiftet Bondejorden af Fællesskabet, er det højst usandsynligt, at det vilde have ledet til nogen Forandring i Driftssystemet. Man kan bl. a. se det deraf, at Hovedgaardene, der de fleste Steder i Landet forlængst var gaaet ud af Fællesskabet, dog først ved Aarhundredets Midte forlod de gamle Driftsformer. Man kunde næsten fristes til at stille Sagen omvendt og sige, at det var den Omstændighed, at

de nye Driftsformer, var bleven tidssvarende, der bevirkede, at Udskiftningen blev ønskelig og derfor maatte tvinge sig igjennem.

Noget lignende gjælder om de andre Landboreformer. Tiendens Opkrævning in natura t. Ex. Under et Landbrug, der er stillestaaende paa et lavt Udviklingstrin, er en Brutto-Afgift af Afgrøden, som Tienden jo var, ikke mere uhensigtsmæssig end en fast Netto-Afgift; den frembyder endogsaa visse Fordele, fordi den lemper sig efter de enkelte Aars stærkt vexlende Udbytte. Det er egentlig først, naar der kommer Bevægelse og Fremgang i Landbruget, at Naturaltiendens største Ulemper vise sig, idet den da voxer proportionalt med Brutto-Udbyttet, men progressivt i Forhold til Netto-Udbyttet og dermed bliver en Hindring for Fremgang.

Hoveriets Afløsning og Udbredelsen af Selvejendom blev ligeledes fremhjulpen af, ja, var i mangfoldige Tilfælde ligefrem betinget af de stigende Priser. Forudsætningen for, at Bønderne med nogenlunde Lethed kunde udrede Hoveripenge, var nemlig, at deres Pengeindtægter forøgedes, og det kunde vanskelig finde Sted uden i opadgaaende Tider, naar Konjunkturerne opfordrede Bonden til at udvide og forbedre sin Drift, og gjorde det mulig at afsætte et større Udbytte til gode Priser. Det samme gjaldt endnu mere om Bondens Kjøb af sin Gaard Kjøbet blev ham i høj Grad lettet baade ved det større Udbytte, han fik af Jorden, og endnu mere derved, at han paa Grund af de opadgaaende Konjunkturer kunde bortsælge Parceller af sin Gaard til høje Priser og derved indvinde en Del af Kjøbesummen og faa Penge til Driftens Forbedring.

Ret betegnende for Prisstigningens Indflydelse paa Reformerne er det ogsaa, at da Priserne senere blev nedadgaaende, saa standsede Landboreformerne; Bønderne hørte op med at kjøbe deres Gaarde, og man saâ endog undertiden den modsatte Bevægelse, at de Bønder, der var bleven

Selvejere, søgte om atter at blive Fæstere, det var f. Ex. Tilfældet med Bønderne paa Godset Hvededahl og i Vaalse paa Falster; de havde i Aaret 1816 faaet Skjøde paa deres Steder, men kort efter begyndte Produktpriserne at synke, og i Aaret 1824 maatte Bønderne derfor gaa tilbage til at blive Fæstere. Afløsningen af Naturaltienden standsede ligeledes, og Kornskatten, der i 1791 var bleven omsat til Penge, blev atter i de nedadgaaende Tider i Tyverne forandret til en Kornafgift o. s. v. Det er sandt, at denne Reaktion for en Del skyldtes en Svingning i Regeringens Politik, men Hovedaarsagen var utvivlsomt Konjunkturernes Nedadgaaen.

Det er jo ogsaa en bekjendt Sag, at Fremgangen i Landbruget og Reformerne af Landbo-Institutionerne begyndte ved privat Initiativ paa en Mængde Godser længe forinden Regeringen forandrede Landbolovgivningen. Jeg skal saaledes blot minde om Landboreformerne, særlig Hoveri-Afløsningen, paa Hørsholm Gods, paa Bernstorffs Gods, paa Breininge-Gaard, Astrup-Gaard, Bistrup Gods, Stamhuset Selsø, Gjorslev Gods, Erikstrup og Søholm, Universitetets og Kommunitetets Gods, Grevskaberne Samsø og Skakkenborg, Frydendal Gods m. fl., hvilke alle foregik under Frederik den 5tes og Begyndelsen af Kristian den 7des Regeringstid. Det var Tidsaandens humane og patriotiske Fremskridtsideer, der havde grebet disse Godsers Ejere; men havde ikke Konjunkturerne været saadanne, at de støttede Reformerne, var disse neppe bleven gjennemførte i ret stort Omfang.

Det er altsaa ikke blot saâ, at den Fremgang, der fandt Sted i Landbruget efter 1788, skyldes baade Reformerne og Prisstigningen; men det er tillige saâ, at selve Reformernes lykkelige Gjennemførelse for en meget stor Del skyldes de stigende Priser paa Landprodukter. Der herskede et Vexelforhold mellem de to Momenter. De høje Priser lettede Gjennemførelsen af Landboreformerne, men Landboreformerne gjorde det omvendt atter mulig for Landmændene

at udnytte de gode Konjunkturer, som Prisstigningen medførte. Hoveriets Ophævelse og Udskiftningen m. m. befordredes af Konjunkturerne; men var Hoveriet ikke bleven ophævet, og Jorden ikke udkiftet m. m., havde det næppe været muligt for Bønderne i noget synderligt Omfang at benytte de Chancer for Fremskridt, som Konjunkturerne frembød.

I omtrent den første Menneskealder efter Landboreformernes Begyndelse, var der rask Fremgang i vort Landbrug, men man kan ikke udskille, hvad der af denne skyldes Reformerne, og hvad der skyldes de stigende Konjunkturer, de to Momenters Indflydelser er uløselig sammenfiltrede. Men omtrent fra Aaret 1818 forandrer Stillingen sig, nu vende Konjunkturerne den modsatte Vei. Priserne begynde at synke, og fra denne Tid af er det altsaa Landboreformerne alene, der maa holde Landbruget oppe. Det er altsaa først i denne anden Periode, i den Menneskealder, der fulgte efter 1818, at man kan se Reformernes Betydning udskilt for sig. Der er tillige en anden Grund til, at man først da kan vente at mærke den fulde Virkning af Landboreformerne, det er, at Reformernes væsentligste Betydning for Nationens Økonomi var den, der fremkom derved, at Bondestandens moralske og intellektuelle Niveau blev højnet. Landboreformerne virkede ganske vist ogsaa umiddelbart til at ophjælpe Landbruget, det gjælder saaledes især om Udskiftningen og om Hoveri-Afløsningen, men endnu større var vistnok den middelbare, den indirekte Indflydelse, der fremkom gjennem Reformernes opdragende Indvirkning paa Bondestandens og paa Befolkningen som Helhed. Det er imidlertid indlysende, at denne indirekte Virkning først kunde vise sig sent. En Slægt af forkuede trælbundne Bønder bliver ikke paa én Gang forandret, fordi den blotte Frihedserklæring udstedes, der maa en hel ny Generation til for at se Virkningen heraf give sig Udslag i Landbedriften. Og hvad t. Ex. Hoveriet angaar, da

kunde en af dennes værste Ulemper, at Bonden vænnede sig til at arbejde trægt, og at Husbonden ødslede med Arbejdskraften, først sent forsvinde; man har endog ment at spore Hoveriets Eftervirkninger i Landmandens Arbejdsmaade mere end et halvt Aarhundrede efter dettes Afløsning.

Den fulde Virkning af de store Landboreformer i forrige Aarhundrede kan altsaa først ses ved at gaa langt ned imod vor Tid, ja, maaske lige til Nutiden. I andet Bind af dette Skrift skal der gives nogle Data til Belysning af denne Sag; i dette Bind skal man indskrænke sig til at betragte den nærmeste Tid, den første Menneskealders Tid, efter Landboreformerne. Det er nærmest Tiden fra 1781 til 1807, der vil blive omtalt, men nu og da vil det være nødvendigt at se ud over et lidt længere Tidsrum.

Vi vil først betragte den materielle Fremgang i Landbrugs-Produktionen og derefter se paa de sociale Virkninger.

Landets Kornproduktion forøgedes betydeligt i den nærmeste Tid efter 1788 og den forøgedes, baade fordi det dyrkede Areal udvidedes, og fordi der avledes flere Fold paa det samme Areal.

Hvor meget det dyrkede Areal udvidedes, kan ikke angives med bestemte Tal, men betydelig maa Udvidelsen have været, thi under Trevangssystemet maa i Følge Systemets Natur en stor Del af Arealet ligge hen som Græsgang, og man véd af forskjellige Udtalelser fra Datiden, at disse Græsgange efter Udskiftningen meget hurtig blev opdyrket. Begtrup gaar saaledes i sine Beregninger om Kornudbyttet i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede uden videre ud fra, at Overdrevene da var helt opdyrkede og om Sjælland siges det t. Ex., at „ved Fællesskabets Ophævelse er næsten alle Overdrev og hidtil udyrkede Jorder tagne til Brug enten til Agerland eller til Skovs Opelskning“. Mandix udtaler ligeledes i sit Skrift „Danmarks Tilstand

for omtrent 60 Aar siden" Kbhvn. 1830, at Overdrevene paa hans Tid saa godt som helt var opdyrkede, og det kan sikkert antages, at i den daarlige Tid i 20erne fandt der ingen Opdyrkning af Betydning Sted, saa at denne altsaa maa have fundet Sted i den nærmeste Tid efter Reformerne. Med denne Udtalelse af Mandix stemmer det ogsaa, at i Aaret 1837 regnedes det, at kun 1% af Landets dyrkbare Areal endnu laa i Fællesskab.

At de Fold, der avledes af Jorden, forøgedes adskilligt, kan man ligeledes se; men ogsaa her er det vanskeligt at opstille bestemte Tal, da Foldene jo var saa højst forskjellige paa de enkelte Jorder og desuden varierer fra Aar til Aar. De bedste og fyldigste Oplysninger om Foldene har man fra Sjælland. I Ministeriernes Arkiv findes Høstberetninger fra et større Antal sjællandske Godser, og ved at gjennemse disse, faar man et sikkert Indtryk af, at Foldene fra 1788 og indtil en halv Snes Aar ind i det 19de Aarhundrede — for den følgende Tid standse disse Oplysninger — er i Stigen; men da det ikke hvert Aar er de samme Godser, der anføres, kan Stigningen ikke angives i bestemte Tal; ved en almindelig Betragtning har jeg faaet det Indtryk, at den kan anslaas til 1 à 2 Fold. For Tiden omkring Aaret 1802 regner Begtrup, at Gjennemsnitsudbyttet paa Sjælland var 5 Fold paa Bøndergodset, 7 Fold paa Herregaarde, Præstegaarde, Selvejer-Bøndergaarde og Kjøbstadsjorder. Det er ligeledes omtrent 1 Fold mere, end hvad der regnedes 20 Aar tidligere, og dette Resultat stemmer altsaa med det Indtryk, man faar af de officielle Høstberetninger.

For Fyn regner Begtrup, at Foldene lidt efter Aarhundredets Begyndelse var i jævne Aaringer:

	Rug	Byg	Havre
i de gode Kornegne	6 Fold	7—8 Fold	7 Fold
i de middelmaadige	5 —	6 —	6 —
i de sletteste	4 —	5 —	5 —

Det er Foldene paa Bondejord og, saavidt man kan se, beregnet som Udbytte pr. Td. Land og ikke som Fold efter Udsæd, hvad der gjør nogen Forskjel, da Udsæden sædvanlig var lidt over en Tønde pr. Tønde Land.

Det vil ses, at det anførte Foldudbytte for Fyn er lidt højere end for Sjælland; men et andet Sted regner Begtrup, at Fæstebondejorden vel giver ca. ½ Fold mere paa Fyn end paa Sjælland, men at Hovedgaardene og Selvejergaardene paa Sjælland til Gjengjæld skulde give flere Fold end paa Fyn, og ved Beregningen af Tiendeudbyttet paa Fyn sætter han dette lig med Tienden paa Sjælland. Der synes altsaa ikke ved den Tid at have været synderlig Forskjel paa Foldudbyttet paa Sjælland og paa Fyn. En Menneskealder tidligere stod det fynske Landbrug, især Bondebruget, utvivlsomt højere end det sjællandske, men der er adskilligt, der tyder paa, at Fremgangen i den følgende Tid, efter Udskiftningen, var stærkest paa Sjælland, og at de sjællandske Hovedgaarde og Selvejer-Bondergaarde kom foran de fynske. Fyns lettere Jorder havde et Forspring under den meget extensive, gamle Driftsform, men da Jordens Bearbejdelse blev bedre, og man begyndte at afgrøfte Markerne, blev de svære Lerjorder paa Sjælland og Laaland-Falster mere frugtbare end de fynske Jorder. Hoveriet havde ikke taget i den Grad Overhaand paa Fyn, og dets Afløsning var derfor heller ikke af saa afgjørende Betydning dèr som paa Sjælland. Fremgangen i Landbruget kom tidligere og jævnere paa Fyn, og der var næppe en saa brat Overgang mellem Tiden før og efter Reformerne som paa Sjælland. Disse Bemærkninger om Fyn finde ogsaa Anvendelse paa største Delen af Jylland; ogsaa her var Landbrugets Fremgang temmelig jevn. Begtrup anfører for mange jyske Gaarde Rækker af Foldudbytte fra Aar til Aar i hele Reformtiden, men Forøgelsen i Foldene er intet Sted stærkt fremtrædende. Foldene i Jylland var iøvrigt naturligvis lavere end paa Øerne, Begtrup sætter dem til i

Gjennemsnit 4 Fold. Det gik rimeligvis i denne Fremgangens Tid paa en lignende Maade, som det i sin Tid, før Reformerne, var gaaet med Opfattelsen af Bondens Tilstand omkring i Landet, at de sjællandske Tilstande kom til for stærkt at indvirke paa den almindelige Opfattelse blandt de ledende Mænd, og at man ved at se paa den overmaade stærke Fremgang i Sjælland kom til at overvurdere Fremgangen i hele Landet noget[1]).

Selv om man imidlertid slaar noget af paa de højtstemte Meninger om Fremskridtets Størrelse, saa er det dog utvivlsomt, at dette var overraskende stort.

Om Størrelsen af Kornproduktionen i Danmark blev der i Aaret 1771 indhentet Oplysninger af Rentekamret, og efter dem skulde Landets samlede Kornproduktion i et almindeligt Aar kun udgjøre 3,1 Mill. Tdr. Korn, og da Kornproduktionen, som vi neden for skulle se, ved Begyndelsen af vort Aarhundrede anslaas til ca. 9 Mill. Tdr., skulde altsaa Produktionen i de 30 Aar i Mellemtiden være voxet til næsten det 3dobbelte. Dette er dog lidet troligt, og det kan ikke harmonere med de andre Oplysninger, man har om Fremgangens Størrelse. Men Sagen er den, at Kornproduktionen i 1771 efter al Sandsynlighed blev ansat meget for lavt, rimeligvis, som Olufsen siger, „fordi Rentekamret spurgte, og Landmanden svarede“. Man frygtede for, at Opgivelserne om Høstudbyttet skulde blive benyttet til Skatteansættelse, og angav for lavt. At et gjennemsnitligt Høstudbytte af 3,1 Mill. Tdr. er for lavt, kan allerede ses deraf, at den aarlige Udsæd maa ansættes til mindst 1 Mill. Tdr. og Overskudsudførselen var ca. 300,000 Tdr.; der vilde altsaa kun blive 1,8 Mill. Tdr. tilbage til at brødføde Befolkningen og

[1]) Om Begtrup tør det dog antages, at han nøje kjendte Tilstanden i alle Landets Egne; thi i en Række af Aar berejste han Landet for at lære Landbrugets Tilstand at kjende, og han indsamlede talrige statistiske Oplysninger rundt omkring fra, ligesom han har haft Adgang til at benytte den officielle Statistik, der laa gjemt omkring i Regeringskontorerne.

til Kreaturfoder, men det er utvivlsomt altfor lidt. Forbruget maa have været mindst 1 Mill. Tdr. større.

Man har ogsaa en anden Angivelse af Høstudbyttets Størrelse, nemlig en Kalkule af Pontoppidan i hans „Økonomiske Balance". Her anslaas Danmarks og Slesvigs Kornproduktion ved Aarhundredets Midte til noget over 8⅓ Mill. Tdr. Dette er imidlertid, hvad allerede er paavist af Prof. L. Holst[1]), for højt anslaaet, og Holst mener, at Høstudbyttet i det højeste har beløbet sig til hen imod 7 Mill. Tdr., hvoraf da omtrent 5¼ Mill. Tdr. vilde være Danmarks Part. Men selv dette turde være for højt. Efter de Oplysninger, jeg har kunnet tilvejebringe om Foldudbyttet i Forening med de af Pontoppidan[2]) og Holst anførte Data, tror jeg ikke, at man kan sætte Høstudbyttet for Danmark i Midten af forrige Aarhundrede til mere end 4½ Mill. Tdr. aarlig. I ethvert Fald er den officielle Angivelse, 3,1 Mill. Tdr., for lav og Pontoppidans reviderede Kalkule, ca. 5½ Mill. Tdr. (efter 7 Mill. Tdr. for Kongeriget i Forening med Slesvig) for høj, det rette ligger mellem 3,1 og 5,25.

Paa Stavnsbaands-Løsningens Tid foretog Niels Morville, der da forestod Landmaalingen og aabenbart var en sagkyndig Mand, nogle Beregninger over Kornarealernes Størrelse, efter Videnskabernes Selskabs Originalkort, og han beregnede derefter Kornproduktionens Størrelse, i det han gik ud fra et Gjennemsnitsfold af 5. Resultaterne er trykte i Videnskabernes Selskabs Skrifter, Ny Samling, 2det Bd.,

---

[1]) Tidsskrift for Landøkonomi. 1866.

[2]) Pontoppidans Angivelse af Udsædens Størrelse til lidt over 1 Mill. Tdr. Korn er efter al Sandsynlighed ingenlunde for høj. Han kom til dette Resultat efter Samraad med de erfarneste Landmænd, og da Udsæden nu for Tiden er henimod 2½ Mill. Tdr., uagtet der nu saas tyndere end forhen, og uagtet Kornarealerne udgjøre en mindre Del af det dyrkede Areal end i ældre Tid, saa er det sikkert meget moderat at sætte Udsæden til lidt over 1 Mill. Tdr. i Midten af forrige Aarhundrede.

4de Bd. og 5te Bd., og er for Sjællands Vedkommende fra 1783, for Fyns Vedkommende rimeligvis fra 1792 og 1793, og fra den Del af Jylland, som Beregningen omfatter, lidt senere. Disse Beregninger har imidlertid den Mangel, at Morville ikke beregner, hvor stor Kornproduktionen virkelig var paa hans Tid, men hvor stor den vilde være, hvis alle Jorder, der egnede sig til Dyrkning, ogsaa kom under Ploven, og hvad de vilde indbringe „efter den rigtige landøkonomiske Dyrkningsmaade". Morvilles Beregninger vise altsaa nærmest, hvor stor Kornproduktionen vilde blive, naar de Landboreformer, der stod paa Dagsordenen, var bleven gjennemførte, og da man fra selve dette Tidspunkt har andre, langt bedre Oplysninger, der bl. a. ogsaa optager Morvilles Beregninger, saa har disse, hvad Kornproduktionen angaar, ikke længere nogen selvstændig Interesse.

Om Høstudbyttets Størrelse i de første Aar af indeværende Aarhundrede findes der en Kalkule af Begtrup (i hans Skrift om Agerdyrkningens Tilstand), der gjør Indtryk af at være ret paalidelig. Han beregner Kornproduktionen til følgende Størrelse:

Sjællands Kornproduktion efter én Beregningsmaade 2,803,275 Tdr. Korn

og efter en anden Beregningsmaade — efter Tienden — til 2,628,071 Tdr.

Fyns Kornproduktion ansætter han til	1,296,652 Tdr.
Langelands til	125,976 —
Æros til	34,785 —
Tilsammen de fynske Øgrupper	1,457,413 Tdr.

Efter en anden Beregningsmaade — efter Tienden — kommer Begtrup til et lidt lavere Resultat nemlig til 1,200,000 Tdr. for Fyn og Langeland, altsaa godt og vel 200,000, Tdr. mindre end efter den første Beregning.

Jyllands Kornproduktion ansætter Begtrup til 3,882,000 Tdr., men Beregningen er meget summarisk.

Kornproduktionen paa Laaland, Falster og Bornholm har Begtrup ikke beregnet, men han meddeler dog saadanne Data herom, at den tilnærmelsesvis kan ansættes til hen imod 1 Mill. Tdr.[1])

Danmarks samlede Kornproduktion i de første Aar af indeværende Aarhundrede kan altsaa efter Begtrups Oplysninger ansættes efter den højere Beregning til 9,1 Mill. Td. efter den lavere Beregning til 8,7 Mill. Td. Ansætter man Danmarks Kornproduktion ved Aarhundredets Midte til ca. 4½ Mill. Tdr. skulde den altsaa i de mellemliggende 40 à 50 Aar være bleven omtrent fordoblet. Fremgangen i Kornproduktionen vedblev ogsaa i de følgende Aar, og ved Aar 1819 kan den efter en Beregning af Olufsen, der er korrigeret af Holst, ansættes til omtrent 10 Mill. Tdr.

Et Bidrag til Belysning af Agerbrugets Fremskridt har man ogsaa i Udførselens Tilvæxt.

Overskudsudførselen af Korn og Kornvarer fra Danmark og Hertugdømmerne var:

i Tidsrummet	1730—40	201,828 Tdr.
—	1763—71	335,296 —
—	1775—84	645,892 —
—	[2]) (1796—98	911,000) —
—	1820—29	1,857,000 —

[1]) Begtrups Beregninger ere eftergaaede af L. Holst i den oven for citerede Afhandling i Tidsskrift for Landøkonomi, og det er deri rigtig paavist, at det for Jyllands Vedkommende skyldes en blot Regnefejl, naar B. angiver Jyllands Kornproduktion til 4.002,000 Tdr. i Stedet for til 3,882,000 Tdr. Derimod har Holst overset, at B.s Beregning for Øerne er foretaget paa en anden Maade end for Jylland, og at medens Udsæden er medtaget for Jylland, er den udeladt for Øerne, de Angivelser, Holst har for Oerne, maa derfor forhøjes med Udsædens Beløb, hvilket heldigvis kjendes.

[2]) Oplysningerne for Aarene 1796—98 er beregnede af Olufsen. Der har med Hensyn til disse sidste været megen Tvivl, og baade Nathansen og Holst har givet forskjellige Forklaringer, hvorefter Olufsen skal have regnet Udførselen for høj. Ved at gjennemgaa

Udførselen er altsaa i de 90 Aar fra 1730—40 til 1820—29 bleven 9 Gange saa stor, og i de første 40 Aar efter Reformperioden fra 1775—84 til 1820—29 bleven næsten 3 doblet. Det er en meget anselig Forøgelse, og dog er det mindre, end man skulde have ventet efter de oven for anførte Tal for den indenlandske Kornproduktions Forøgelse; men det maa erindres, at Udførselen omhandler Kongeriget i Forening med Hertugdømmerne, medens Kornproduktionen kun anføres for Kongeriget alene. Dertil kommer, at det indenlandske Forbrug af Korn i dette Tidsrum var i overordentlig stærk Tilvæxt, baade paa Grund af Folkemængdens Tilvæxt og paa Grund af den større Velstand, der forøgede Forbrugsevnen; det er Forhold, som jeg senere hen skal komme tilbage til.

Om Udførselen af Kreaturer og Kreaturprodukter har man ikke saa fyldige Oplysninger som for Udførselen af Korn, men nogle kunne dog anføres.

I 1763—71 var Overskudsudførselen fra Kongeriget og Hertugdømmerne af:

Heste	4,280	Stkr.	aarlig
Øxne	20,000	—	—
Svin	19,000	—	—
Faar og Lam	22,000	—	—
Flæsk	900	Skpd.	—

Af Smør udførtes der kun nogle faa Hundrede Tønder til Udlandet (616 Tdr.), foruden hvad der gik til Norge, hvilket ogsaa synes at have været ubetydeligt.

For de følgende 60 Aar haves kun faa og spredte Oplysninger, men for 1820 begyndte den officielle Statistik,

Olufsens efterladte Papirer i Ministeriernes Arkiv er jeg dog bleven tvivlende om Angivelsen ikke alligevel er nogenlunde rigtig, jeg har derfor anført den i Paranthes. Angivelserne for Tidsrummet 1820—29 er officielle.

og i Følge denne var Overskudsudførselen i Tidsrummet 1818—25:

af Heste	3000	Stkr. aarlig
af Øxne	16,000	—
af Svin	17,000	—

Det er altsaa en Tilbagegang paa alle tre Punkter. Men til Gjengjæld var Udførselen af Smør nu kommen saaledes op, at den beløb sig til ikke mindre end 48,000 Tdr., hvilket mere end opveier Tilbagegangen i Udførselen af levende Kreaturer. Kreaturholdet i Landet var ikke gaaet tilbage, tvært imod, men der var foregaaet en Overgang fra Kjødproduktion til Mejeri, en Overgang, som allerede var begyndt i Midten af forrige Aarhundrede, og som nu her ses at give sig et kraftigt Udtryk i Udforselen.

Forandringen i Kreaturbestanden kan ogsaa delvis ses af direkte Oplysninger om Kreaturbesætningernes Størrelse.

I Aaret 1774 foretoges der en Tælling af Hornkvæget i Anledning af, at man tænkte paa at oprette en Assurancekasse mod Tab ved Kvægsyge, og efter denne Tælling skulde der findes i Danmark:

af Kvier 1—3 Aar...........................	89,199	Stkr.
af Køer over 3 Aar	246,039	—
af Stude 1—3 Aar......................... ..	44,449	—
af Stude over 3 Aar........................	34,802	—
Tilsammen	414,489	Stkr.

Ved Begyndelsen af indeværende Aarhundrede regnede Begtrup, at der paa Sjælland fandtes 120,000 Stkr. fuldvoxent Hornkvæg, paa Fyn 81,000 Stkr. og i Jylland 326,000, det er tilsammen 527,000 Stkr. Hornkvæg mod 280,000 Stkr. i 1774, og i det første Tal er endda ikke medtaget Hornkvægbesætningen paa Laaland-Falster og Bornholm. Hvis Tallene er paalidelige, noget hvorom jeg ikke tør udtale nogen Mening, skulde altsaa Hornkvægets Antal

være bleven mere end fordoblet i de mellemliggende 30 Aar. Sikkert er det i alt Fald, at Hornkvæg-Besætningerne blev i høj Grad forøgede; man har mangfoldige Udtalelser herom, og det stemmer ogsaa med, hvad man maatte vente af Udskiftningen og af Overgangen fra Trevangsbruget til Græsmarksbruget — se oven for om Udskiftningen.

At Antallet af Heste, Faar og Svin og ligeledes Mængden af Gæs formindskedes efter Udskiftningen er alt tidligere omtalt; af bestemte Talstørrelser for denne Formindskelse har jeg ikke kunnet finde andre end den, at Antallet af Faar i 1780 af Martfelt ansloges til 847,000 Stkr. og efter Begtrup ved Aar 1804 kan sættes til ca. 800,000 Stkr.; men begge Talstørrelser støtte sig kun paa en løselig Kalkule. Betydningsfuldere er det, at de oven for anførte Data angaaende Udførselen af levende Kreaturer bekræfte Bevægelsens Hovedtræk.

For Tiden lidt efter Aar 1800 ansætter Begtrup Kreaturbesætningen til følgende Størrelse:

	Heste.	Hornkvæg.	Faar.	Svin.
Sjælland	120,000	120,000	160,000	60,000
Fyn	42,000	81,000	84,000	20,000
Jylland	200,000	326,000	516,000	54,000

Laaland-Falster og Bornholm er ikke medtagne under denne Kalkule, men fortsætter man den for disse Øers Vedkommende efter samme Principer som for de andre Øer, særlig Sjælland, vilde man vel derved komme til at forøge det hele Antal med ca. 35,000 Heste, 30,000 Stkr. Hornkvæg 35,000 Faar og 15,000 Svin.

Det hele Antal Kreaturer i Danmark (excl. Bornholm) ved Begyndelsen af det 19de Aarhundrede skulde altsaa være:

400,000 Heste.
560,000 Stkr. Hornkvæg.
800,000 Faar.
150,000 Svin — alt fuldvoxne Dyr.

De ældste officielle Oplysninger om Kreaturbesætningernes Størrelse er fra 1837. I dette Aar skulde der findes i Danmark:

325,000 Heste, deraf fuldvoxne 266,821,

834,000 Stkr. Hornkvæg, deraf 632,000 fuldvoxne Dyr — over 2 Aar,

1,645,000 Faar[1]),

235,000 Svin, deraf overvintrede Tillægssvin 157,600.

Det vil af disse Tal ses, at Antallet af Hornkvæg vedbliver at stige, Antallet af Heste vedbliver at aftage.

Foruden at Kvægets Antal forøgedes efter Landboreformerne, blev ogsaa dets Kvalitet og Ydeevne meget forbedret, men det er Forhold, som vanskelig lade sig udtrykke i Tal. Hvor der er Tale om længere Tidsrum, t. Ex. ved en Sammenligning mellem Tiden for 100 Aar siden og Nutiden, kan en Del Talstørrelser gives for Forøgelsen i Køernes Størrelse og Malkeevne, Hestenes Størrelse, Faarenes Vægt og Uldmængde o. s. v., og saadanne ville ogsaa senere blive anførte; men for et kortere Tidsrum, der skulde vise Fremgangen umiddelbart efter Landboreformerne, lader dette sig ikke gjøre.

En særdeles interessant Fremtoning er Stigningen i Landejendommenes Pris. Det er allerede omtalt, at Landejendommene steg i Pris omtrent fra 1740 og til 1788, men ogsaa efter denne Tid vedblev Prisstigningen, og den var endnu stærkere end før. Man har et ret fyldigt Materiale til Oplysning herom, især for Sjællands Vedkommende, hvor vistnok næsten alle større Godssalg, der fandt Sted i Tiden fra 1750 til 1806, er bekjendte. Disse Salg findes anførte i det alt citerede Skrift af Nissen (Efterretning om Sjællandske og Møenske Jordegodser), i Sechers Skrift: Danske Herregaarde, i Amtsbeskrivelserne, m. fl. Materialet er saa stort

[1]) Vinterbesætningen var 1,164,500.

og saa forskjelligartet, at Vanskeligheden nærmest bestaar i at finde en kortfattet Udtryksform, der kan give en bekvem Oversigt over Bevægelsen. Jeg har tro't, at det rigtigste vilde være at give den ligefremme, summariske Gjennemsnitsværdi af alt Hartkorn. Det maa vel erkjendes, at det, statistisk set, ikke er korrekt, og at det vilde være rigtigere at angive Prisen paa hver enkelt Art af Hartkorn for sig[1]) og at finde Bevægelsen i disse ved at gaa ud fra Bevægelsen fra Tid til Tid inden for hver enkelt Ejendom; men til en saadan rationel Behandling egner Materialet sig ikke; man maa nøjes med en rent summarisk Behandling; desuden er det ved en Undersøgelse som denne ikke absolut nødvendigt at komme til exakte Bestemmelser for Enkelthederne, men kun at angive Hovedtrækkene rigtig, og det vil kunne naa's ved at tage et almindeligt Gjennemsnit af Salgspriserne pr. Td. Hartkorn.

Den gjennemsnitlige Pris, der blev betalt for sjællandske Jordegodser, var:

i Tiaaret	1731—40..	ca.	30	Rdl. C.	pr. Td. Hrtkn.	= 98 Kr.
—	1741—50..	ca.	45	—	—	= 147 —
—	1751—60..	ca.	75	—	—	= 245 —
—	1761—70..	ca.	95	—	—	= 267 —
—	1771—80..	ca.	94	—	—	= 301 —

[1]) Der var i ældre Tid langt større Forskjel paa de forskjellige Arter af Landejendommes Værdi, end der nu er, ligesom ogsaa Kulturtilstanden da indvirkede mere paa Værdien end nu, jfr. t. Ex. Frdn. 31te Januar 1691. For Tiden lidt efter Aar 1800 angiver Begtrup følgende Værdier:

For ufri Jord 200 à 300 Rdlr. C. pr. Td. Hartkorn,
for Selvejendom 400 à 600 Rdlr. C.,
fri Hovedgaardstaxt 400 Rdlr. C.

Undersøgelsen burde altsaa egentlig omfatte Værdistigningen i enhver af disse Ejendoms-Klassers Værdi, men det er umuligt. Materialet tillader det ikke. Man maa nøjes med at tage alt Hartkorn under ét og stole paa, at Materialet er saa stort, at Uregelmæssighederne nogenlunde opveje hinanden, Resultaterne maa saa betragtes med saameget større Forsigtighed. For Bondejordens Vedkommende skal dog anføres nogle Data til Belysning af dens særlige Værdistigning

i Femaaret	1781–85..	ca. 125 Rdl. C pr. Td. Hrtkn.	= 370 Kr.
—	1786—90..	ca. 155 — —	= 425 —
—	1791—95..	ca. 138 — —	= 415 —
—	1796—1800	ca. 226 — —	= 715 —

i Aaret	1801	ca.. 265 Rdl C. pr. Td. Hrtkn.	346 Rdl. C.[1] = 975 Kr.
—	1802	ca . 364 — —	
—	1803	ca.. 253 — —	
—	1804	ca.. 403 — —	
—	1805	ca.. 378 — —	
—	1806	ca.. 413 — —	

Enkelte Svingninger i denne Talrække maa antages at skyldes Indflydelsen af Tilfældigheder ved Materialet, som ikke kunne neutraliseres paa Grund af den anvendte Methodes Mangelfuldhed; men det meste af Uregelmæssighederne skyldes Kursfaldet og forsvinder, naar Priserne ansættes i Kroner. Fra 1801 til 1806 har jeg ikke fundet det tilstrækkelig at anvende Gjennemsnit for flere Aar, da den opadgaaende Bevægelse er saa stærk; Tilbagegangen i 1803 maa antages, at skyldes en Tilfældighed.

Det, man kan se af denne Oversigt, og som maa antages med Sikkerhed, at fremgaa af den er, at Ejendomspriserne var i stærk Stigning i det Tidsrum af $^3/_4$ Aarhundrede, som Tallene omfatte, at Ejendomspriserne ved Periodens Slutning var mindst 10 Gange saa høj som ved

[1]) Det skal dog tilføies, at forsaavidt der er nogen gjennemgaaende Fejl i disse Talstørrelser, er det den, at de ere for lave, i det man har maattet medtage en Mængde Kongetiende og Kirketiende som Hartkorn der var ligestillet med Ager- og Engs-Hartkorn og Skovskyld uagtet Tienden jo ikke repræsenterer nogen selvstændig Værdi, men kun en Overførsel. Paa den anden Side er Værdistigningen lidt mindre end Tallene vise, thi Værdien af en Rigsdaler Curant faldt fra 3,22 Kr. i 1731—40 til 2,86 Kr. i 1806.

dens Begyndelse, og at Prisstigningen var stærkest i Slutningen, i Tiden efter Landboreformerne. I de 50 Aar fra 1731—40 til 1781—85 steg Landejendommene med omtrent 100 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn, men i de 20 Aar fra 1781—85 til 1801—1806 steg de med over 200 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn.

Foruden denne almindelige Oversigt skulle vi til nærmere Belysning anføre en Række af mere fremtrædende Enkeltheder angaaende Ejendomsværdier og Ejendomssalg.

Først de officielle Værdiansættelser. Ved Frdn. af 31te Januar 1691 blev Taxten paa Hartkornet sat til 40 Rdl. pr. Td. Hartkorn almindelig godt Bøndergods. Efter den Tid var der Nedgang i Ejendomsværdierne, hvad bl. a. ses af Frdn. 10de Februar 1731, men at de siden gik op, ses af den ved Frdn. 14de Maj 1768 (jfr. Frdn. 30te November 1770 og Frdn. 17de Juni 1773) indførte Kvartprocent-Afgift af det contribuable Hartkorns Værdi, ved hvilken en Td. Hartkorn Bondejord blev ansat til en Værdi af 80 Rdl. C., altsaa en Værdi, der ret godt stemmer med den oven for anførte gjennemsnitlige Salgsværdi for Jordegods paa Sjælland i Tidsrummet 1761—70, 95 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Det maa jo nemlig erindres, at Bondejorden havde mindre Værdi end Hovedgaardsjorden. Den Afgift af Besiddelse, Nytte og Brug af faste Ejendomme, som blev paabudt ved Forordningen af 1ste Oktober 1802, skulde for Landejendommenes Vedkommende svares efter disses Værdi, og i dette Øjemed skulde Hovedgaardene ansættes til Værdi pr. Td. Land og Bondejord til Værdi pr. Td. Hartkorn. Der blev udnævnt Kommissioner, der skulde rejse om og taxere alle Landejendomme, og Taxationerne blev derefter reviderede i Rentekamret. Efter denne Taxation skulde den samlede Værdi af Landejendommene i Danmark være 105 Mill. Specier, hvilket svarer til en Værdi af omtrent 360 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn (efter en Kurs af 133 Rdl. C. = 100 Specier).

Dette er den samme Værdi pr. Td. Hartkorn, som man kom til ved de ovenfor anførte Beregninger over de sjællandske Godsers gjennemsnitlige Salgsværdi. Det bør dog tilføjes, at efter Taxationen af 1802 var de sjællandske Landejendommes Gjennemsnitsværdi kun omtrent 248 Specier = 330 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn.

Det fremgaar af de anførte Data, at Stigningen i de officielle Værdiansættelser af Hartkornet, nemlig 40 Rdl. i 1691, 80 Rdl. C. i 1768 og 360 Rdl. C. i 1802[1]), svarer ret godt til den Bevægelse, som de ovenanførte Beregninger efter Salgssummerne udvise, og det godtgjør, at man nogenlunde er kommen til det rigtige Resultat.

Af enkelte større Salg har det mest Interesse at omtale Salgene af Krongodset. Det fynske Krongods, der solgtes i 1764, betaltes med 130 à 220 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn for Hovedgaardene; Bøndergaardene blev i Reglen betalt med 1 à 200 Rdlr. C. pr. Td. Hartkorn, hvilket efter Datidens Forhold var uhørt høje Priser og viser, hvor højt det fynske Bondebrug stod over det sjællandske. Det Koldinghus'ske Krongods, der solgtes paa samme Tid, blev betalt med omtrent tilsvarende Priser. Det Dronningborgske Ryttergods i Randers Amt — solgt i 1765 — der ligesom de to foregaaende for største Delen blev kjøbt af Bønderne selv, blev betalt med 50 à 150 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Det Skanderborgske Ryttergods, solgt i 1767, blev betalt med 100 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Krongodset paa Falster solgtes i 1766 for 50 à 100 Rdl. C. pr. Tdr. Hartkorn. Krongodset paa Møen, der solgtes 1769—74, blev betalt med i Gjennemsnit 64 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Ryttergodset

[1]) Den anførte gjennemsnitlige Taxationspris fra 1802 omfatter Værdien af Bondejord og Hovedgaardsjord under ét; jeg har ikke kunnet finde tilstrækkelige Oplysninger til at beregne Gjennemsnitsværdien for hver af de to Arter Ejendomme for sig.

Antvorskov solgtes 1774 for 74 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn, og samme Aar bortsolgtes de Vordingborgske Godser, de blev solgt for omtrent 100 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn.

I alt fik Staten for de henved 40,000 Tdr. Hartkorn, den bortsolgte af Krongodset i Aarene 1764—74, en Gjennemsnitspris af ca. 110 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Omtrent 100 Aar tidligere, i Tidsrummet 1659 til 1670 havde Staten ligeledes bortsolgt en stor Mængde Krongods, den solgte den Gang ca. 87,000 Tdr. Hartkorn og fik dem betalt med i Gjennemsnit 50 Rdl. S. pr. Td. Hartkorn. I de mellemliggende 100 Aar var altsaa Hartkornet steget til omtrent den dobbelte Værdi.

Man har adskillige Udtalelser om, hvor meget det bortsolgte Krongods steg i Værdi i de første 30—40 Aar efter Salget. Om Ryttergodset paa Fyn siges, at det fra Salget i 1764 og til omtrent Aar 1800 steg til den 5 à 6 dobbelte Værdi. Om Godset i Koldinghus Amt berettes, at Bøndergaarde, der ved Auktionen 1764—66 var bleven solgte for 150 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn, 20 Aar efter blev ivrigt efterspurgte af Kjøbere til en Pris af 4 à 500 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Om det Falsterske Gods siges det, at det i samme Tidsrum steg til den 6—7 à 8 dobbelte Værdi. „Den Tønde Hartkorn, som paa Auktionen blev solgt for 50 Rdl. C. bliver nu betalt med 400 Rdl. C.“ „De Classenske-Fideikommis Godser, Corselitze og Carlsfeldt blev paa den kongelige Auktion betalt med 102,000 Rdl. C., de vilde i vore Dage (ɔ: ca. 1802) ved en ny Auktion blive betalt med 8 Tønder Guld (ɔ: 800,000 Rdl. C.) og derover.“

Om Ejendomspriserne i Jylland haves forholdsvis faa Oplysninger, og da desuden Forholdene dèr var saa forskjellige i de enkelte Egne, er det vanskeligt at udtale noget nærmere om Prisbevægelsen dèr, dog kan det siges, at ogsaa i denne Landsdel var der efter Midten af forrige Aarhun-

drede en anselig Stigen i Landejendommenes Værdi, og at denne var stærkest efter Reformtiden[1].

De almindelige Træk i Ejendomsprisernes Historie var altsaa disse: I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede var Prisen faldende, og den naaede sit Minimumspunkt i Kristian den 6tes Tid. Bondejorden var den Gang næsten værdiløs, det var kun Bygninger, Besætning og den øjeblikkelige Kultur, der gav en Bondegaard Værdi. Hovedgaardenes Værdi var ganske vist noget større, men den var dog overmaade ringe og afhang af Momenter, som laa uden for den, navnlig Forholdet til Arbejdskraften. Omtrent fra Frederik

---

[1]) Som Exempler paa Landejendommenes Prisbevægelse i Jylland anføres følgende efter Begtrup: Beskrivelse om Agerdyrkningen i Nørre-Jylland, 1ste Bd.

Godset Halkier i Aalborg Amt solgtes 1772 for 24,000 Rdl. C. I 1804 solgtes det for 46,500 Rdl. C. uagtet Bøndergodset var formindsket fra 310 Tdr. H. til 201 Tdr. H.

Dronninglund med Dronninggaard i Hjørring Amt med ca. 160 Tdr. Hartkorn Hovedgaardstaxt, 768 Tdr. Hartkorn Bøndergods samt Skove, Tiender m. m. solgtes 1754 for 82,080 Rdl. C., 1806 solgtes det ved Auktion for 400,000 Rdl. C. og Bøndergodset var i Mellemtiden formindsket til 644 Tdr. Hartkorn.

Ulstrup i Thisted Amt solgtes 1776 med 35 Tdr Hartkorn Hovedgaardstaxt, 289 Tdr. Hartkorn Bøndergods m. m. for 26,000 Rdl. C., 1783 for 35,000 Rdl. C., 1804 for 62,100 Rdl. C., Bøndergodset var formindsket til 256 Tdr.

Kjergaardsholm i Viborg Amt med 43 Tdr. Hartkorn Hovedgaardstaxt og 362 Tdr. Hartkorn Bøndergods samt Tiender solgtes 1767 for 51,040 Rdl. C., 1783 solgtes det for 32,950 Rdl. C., men Bøndergodset var da formindsket til 254 Tdr Hartkorn, og Tienden ligeledes formindsket. Aar 1803 solgtes det for 90,000 Rdl. C., og Bøndergodset var da 245 Tdr. Hartkorn.

Leerbech i Vejle Amt solgt 1756 for 30,144 Rdl. C., 1783 for 37,000 Rdl. C., 1803 for 120,400, Bøndergodset var i Mellemtiden formindsket fra 220 Tdr. Hartkorn til 116 Tdr., Herregaardstaxten uforandret 45 Tdr. Hartkorn m. m.

Meilgaard i Randers Amt med 51 Tdr. Hovedgaardstaxt, betydelig Skov (11 Tdr Skovskyld), Tiender og 377 Tdr. Hartkorn Bøndergods solgtes 1769 for 60,000 Rdl. C., 1783 for 63,500 Rdl. C., 1804 for 255,000 Rdl. C.; Bøndergodset var da lidt mindre.

den 5tes Thronbestigelse af begyndte der en rask Opgang i Prisen, og fra 1788 af tog denne Opgang en endnu stærkere Fart. I den første Del af Tiden, indtil hen imod 1788, var det Hovedgaardene, der steg stærkest i Værdi; efter 1788 var det snarere Bøndergaardene, der steg stærkest. Stigningen i Ejendomspriserne vedblev ind i det 19de Aarhundrede og standsede først omtrent ved Aaret 1818. Blandt de enkelte Landsdele synes det, at Prisstigningen var stærkest paa Laaland-Falster. Ogsaa paa Sjælland var Prisstigningen meget stor; fra 30 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn i 1730 steg den til 125 Rdl. C. i 1785 og til 400 Rdl. C. i 1806.

Kaster man et samlende Blik tilbage paa de Forandringer, der foregik i vort Landbrug i de første 20 Aar, efter at Landboreformerne ret begyndte i 1788, vil man faa Indtryk af en næsten overvældende Fremgang. I dette korte Tidsrum blev Foldudbyttet forøget med ca. 25 pCt., og det aarlige Høstudbytte blev omtrent fordoblet. Den største Del af Overdrevene blev opdyrket, og det dyrkede Areal blev derved i høj Grad udvidet. Vor Kornudførsel blev i samme Tid fordoblet, uagtet det indenlandske Forbrug voxede stærkt. Kreaturbesætningerne forøgedes og forbedredes. Alle Produktpriser steg, og Landejendommenes Værdi voxede næsten til det tredobbelte. Landmændene, der før havde været fattige og økonomisk trykkede, og det baade Godsejere og Bønder, følte nu, hvorledes Rigdommen vældede frem af Jorden. Et overordentligt Røre og Virksomhed vaktes nu til Live i Landbruget. Landmændene, der før havde været knuget inde i det gamle Systems faste, tungt foranderlige Orden, blev paa én Gang frigjorte; alt det gamle blev afskaffet, en hel ny Landbo-Ordning, en hel ny Driftsmaade skulde arbejde sig frem. Hvilke uhyre Arbejder medførte ikke alene en saadan Foranstalning som Udskiftningen og Udflytningen? Hvad vilde ikke det sige, at en Tiendedel af Landets Bøndergaarde blev nedbrudte og

atter opførte i fornyet og bedre Skikkelse paa Overdrevene? Den tidligere stivnende Ro i Landbo-Forholdene blev afløst af en mærkelig Friskhed og Frejdighed, der undertiden havde noget næsten „amerikansk“ ved sig. Man greb til Foranstaltninger, der selv for Nutiden staa som Fremtidsopgaver, man forsøgte Vexelbrug, udstrakt Rodfrugtavl og Sommerstaldfodring; man indførte nye Planter (Kløver, Tobak, Raps, Kartofler m. fl.) og fremmede Kornsorter til Saasæd (Provstirug og engelsk Hvede); man begyndte i betydelig Udstrækning at afskaffe de gamle, forældede Redskaber og indførte i Stedet for ny og bedre; man forsøgte sig med fremmede, forædlede Kreaturracer o. s. v.; man gik saa vidt, at man begyndte at flytte Gaardene, og i det nordlige Jylland lagde man i Aarhundredets Begyndelse Ruller under Bøndergaardenes Bygninger og kjørte dem ud paa Marken, ligesom man nu i Amerika flytter Huse. Vi møde i Datidens danske Landboforhold den samme febrilske Fremadstormen, som vi kjende fra Nutidens mest fremskredne Samfund; men sammen med denne Fremgang møde vi ogsaa de sociale og økonomiske Ulemper, som vi desværre kjende saa godt fra Nutidsforholdene: Overspekulation i Landejendomme, disses Overbebyrdelse med Prioritetsgjæld, og endelig Arbejderspørgsmaalet. Det, der forundrer, er ikke, at alt dette kom frem, men at det kom saa hurtig og med en saa overraskende Fart. Jeg skal nærmere eftervise denne Udvikling.

Da Folk saa', hvorledes Landejendommene vedblev at stige i Pris, hvorledes næsten alt, hvad der havde med Landbrug at gjøre, blev beriget, og hvilke talrige, store Formuer, der blev skabt paa denne Maade, saa begyndte man at spekulere i Landejendomme. Man kunde gjøre det saa meget lettere, som man paa Grund af den almindelige Tillid til Jordværdien ikke behøvede synderlig Kapital, man kunde altid faa Laan, og det meste af Kjøbesummen kunde

sædvanligvis blive indestaaende som Prioritet i Ejendommen. Ved at gjennemgaa Fortegnelser over de sjællandske Landejendommes Omsætning og Behæftelse bliver man slaaet af den Hyppighed, hvormed selv meget store Godser omsattes i de sidste Decennier af forrige og i Begyndelsen af indeværende Aarhundrede; man vil lægge Mærke til, at store Dele af Kjøbesummen blev staaende som Prioritetsgjæld til den forrige Ejer, og man vil rimeligvis tillige finde det paafaldende, at der blandt de ny Godsejere findes saa forholdsvis faa, der have et af de gamle Godsejer-Navne. Godserne mobiliseres, de blive Gjenstand for Spekulation, blive gjældbetyngede og komme i Hænderne paa Folk af Borgerstanden. Samtidig skal der være foregaaet en Bevægelse i modsat Retning, have vist sig en Tendens hos Godsejerne til at sikre sig mod Mobiliseringen ved at faa paalagt deres Besiddelser et fideikommissarisk Baand. Saaledes udtaler Reventlow i Landbokommissionen: „I de senere Aar har Lysten til at oprette Lehn og Stam-Godser mere og mere tiltaget, og man maa frygte, om det saaledes vedbliver, den største Del af danske Jordegodser vil blive belagt med saadanne Baand“. Det var jo ogsaa ret naturligt, om Godsejerne paa en Tid, hvor de saa' saa mange Exempler paa, at de gamle Slægter gik bort fra Godserne, søgte at sikre deres Slægts Fremtid ved at knytte den fastere til Jorden; Jordværdien maatte jo netop paa den Tid, da den var i stadig Opadgaaen, synes at være den solideste Fremtidsstøtte. Vi møde altsaa her som saa ofte i Historien en Strømning og en Modstrømning, en Bevægelse i Retning af Jordens Mobilisering og en Tilbøjelighed til at modstaa denne ved at lægge endnu stærkere Baand paa Jordbesiddelsen. Der foreligger, saa vidt jeg kan se, Materiale til statistisk at paavise denne dobbelte Bevægelse, men Tiden har ikke tilladt mig at bearbejde det.

Spekulationen i Landejendomme førte med sig adskillige Ulemper. Den drev bl. a. Prisen paa Jord saaledes op,

at Landbruget gik tilbage i Rentabilitet. I Reformtidens Begyndelse steg Prisen paa Landejendommene langsommere end den Indtægts-Forøgelse, disse fik paa Grund af de højere Priser og de andre forbedrede Forhold, og Landbruget, selve Landbedriften, var derfor en fordelagtig Forretning, der gav en høj Rente af Ejendommenes Salgsværdi. I 1788 fremsætter saaledes Reventlow en Beregning, hvorefter Landbruget skulde give 8 pCt. p. a. „Saavidt min Kundskab strækker," siger han, „er 1 Td. Land af god Jord i Kjøb og Salg i Almindelighed nu ikke mere end 24 Rd. værd, og da den ved maadelig (ɔ: jævn god) Dyrkning, efterat Omkostningerne ere fradragne, aarlig idetmindste maa kunne afkaste 2 Rd., saa" o. s. v. Og man har andre Udtalelser, der gaa i lignende Retning. Men efterhaanden, som Spekulationen kastede sig over Landejendommene, drev man disses Pris op, man diskonterede forud deres forventede Merudbytte; man betalte forud den forventede, fremtidige Prisstigning af Jorden, man gjorde Regning paa, at man kunde forhøje Bøndernes Afgifter, og at man kunde tjene ved Bortsalg af Parceller, og alt dette bevirkede, at Ejendommene steg saaledes i Pris, at de jævnlig kun gav 1 à 2 pCt. af Kjøbesummen. Denne Forudgriben af den forventede Fremgang og den deraf følgende Formindskelse af Landbrugets Rentabilitet kunde være skadelig for selve Bedriften, og den bidrog undertiden til at forhale adskillige Reformer, saaledes Indførelsen af Selvejendom og Afløsningen af Naturaltienden til en fast Pengeafgift, i det Tiendeejerne med de højt spændte Forventninger gjorde for store Fordringer.

Foruden saadan Spekulation i Landejendommenes fremtidige Værdistigning, var der ogsaa en anden, der nærmest gik ud paa at spekulere i Landboreformernes Gjennemførelse. Mange Godsejere kunde ikke selv gjennemføre de Reformer, der stod paa Dagsordenen, de følte maaske Ulyst til selv at sønderbryde alt det gamle, eller de manglede

Kapital eller Dygtighed eller Initiativ til at udføre de store Arbejder, der stod for. Her traadte da Godsspekulanter til, de kjøbte Godser, ofte til høje Priser, og de kunde betale dem højt, thi naar Godset blev rigtig behandlet, naar alle de moderne Reformer blev gjennemførte og gjennemførte med Kraft og Hensynsløshed og med stadig Henblik paa Godsejerens Fordel, saa kunde der i et saadant gammeldags, ikke reformeret Gods ligge skjult store Værdier. Skovene kunde omhugges og Trækapitalen frigjøres; Hovedgaarden kunde ved en moderniseret Drift svare en større Forpagtningsafgift, og Bøndergodset kunde gjøres mere indbringende paa flere Maader. Bønderne betalte i Almindelighed den gamle Landgilde, de havde svaret fra Arildstid. Da Tiderne i Slutningen af det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarhundrede var tilbagegaaende, havde Proprietærerne i Almindelighed ikke nedsat Landgilden, men foretrak, rimeligvis fordi Ejendommenes Værdi i Handel og Vandel ellers vilde være sunken mere, at lade Afgiften være formelt uforandret, og hellere tilstaa Eftergivelse Aar for Aar[1]. Nu, da Tiderne blev bedre, havde Godsejerne i Amindelighed kun den Fordel deraf, at Afgifterne kom bedre ind; det var sjeldnere, at disse var bleven forhøjede, og det maa ogsaa antages, at en saadan Forhøjelse var ulovlig (jfr. derimod Frdn. 15de Juni 1792). De ny Spekulant-Kjøbere derimod var ikke saa konservative. Undertiden beholdt de Bøndergodset, udskiftede det og forhøjede Afgifterne saa meget som muligt; men det sædvanlige var, at man „slagtede" Godset. Bønderne tvang man saa ved allehaande Midler til at kjøbe deres Gaarde til høje Priser; Exempler paa Midler, der anvendtes i dette Øjemed, er anført foran Pag. 80. Hovedgaardsmarkerne blev i Almindelighed udparcelleret og solgt stykkevis, thi nu, da Hoveriet var afløst, var store Jordbrug vanskelige at drive og betaltes ikke saa højt som mindre Brug. Mange af Landets gamle

[1]) Cfr. Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden.

stolte Sædegaarde, der havde været Centrum for udstrakte Godskomplexer, forvandledes paa denne Maade til Bondergaarde og Huse. Dette „Herregaardsslagteri“ blev drevet overalt i Landet, mest dog i Jylland, men ogsaa paa Øerne brugtes det. Og om Fyn berettes det (Begtrup: Fyn P. 54): „At udparcellere er bleven en fordelagtig Handelsoperation. I den Handel tage alle Stænder Del, Proprietærer, Embedsmænd, Kjøbmænd, Præster, Degne, Bønder, ja endog Haandværksfolk“. Det var en Jordens Demokratisering, der fandt Sted, en Art Nemesis, der ramte de gamle, aristokratiske Hovedgaarde, fra hvilke saa megen Vold og Uret var udgaaet, de blev nu grebne og søndermalede som et af de første Ofre for den moderne Tids Forretnings-Svindlerier. Men disse Spekulations-Forretninger med Jordegodser havde ogsaa deres gode Sider, de virkede som et Gjæringsstof, der befordrede Opløsningen af det gamle og Gjennemførelsen af det ny.

Ejendomsspekulationerne og Landbrugets raske Fremadskriden havde ogsaa en anden Virkning, det var Pantegjældens Tilvæxt. For havde Landejendommene kun været lidet behæftede med Gjæld, allerede af den Grund, at deres Værdi var saa overmaade ringe. Men den hyppige Omsætning af Godserne til stigende Priser forøgede Gjælden, thi Kjøberen udbetalte hyppig kun en mindre Del af Kjøbesummen, Resten blev staaende som Prioritet i Ejendommen. En Gjennembladen af Nissens Efterretninger om de sjællandske Ejendomme godtgjør dette. Godsernes Udstykning, Bøndergaardenes Salg til Selvejendom og Udparcellering af Huslodder var ny Kilder til Prioritetsgjæld, thi de gjentagne Delinger og Omsætninger foretoges ved Kreditens Hjælp og dyngede Prioritet paa Prioritet.

Landboreformernes Gjennemførelse var atter en Anledning til, at Prioritetsgjælden forøgedes, thi adskillige af Reformerne var meget kostbare. Det gjaldt især om Udskiftningen og Udflytningen. Reventlow antog, at en vel udført

Udskiftning vilde koste 20 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn, og Begtrup regnede, at Udskiftningen og Udflytningen paa Sjælland alene indtil Aaret 1802 havde kostet over 2 Mill. Rdl. C. Ogsaa Hoveriets Afskaffelse, Driftens Forandring, Indhegningsarbejderne og de mangfoldige Grundforbedringer, der gjennemførtes paa denne Tid, bevirkede, at der skabtes ny Gjæld. Pengene til disse Forbedringer fik man for en Del ved Statens Hjælp, idet denne for at fremme Landboreformerne oprettede en Kreditkasse. Penge havde Staten den Gang ingen Mangel paa, det var jo Papircirkulationens Tid, den behøvede blot at lade Seddeltrykkeriet arbejde lidt mere. Ogsaa „den almindelige Enkekasse“ udlaante anselige Summer til Landmændene, og den kom senere til at bøde haardt derfor.

Paa denne Maade skabtes, efter Datidens Forhold, enorme Papirsværdier, og gjennem Prioritetsgjælden blev en stor Del af Jordens Værdistigen og en stor Del af de Summer, som Landbedriftens Fremgang havde kostet, overført til andre end dem, der til enhver given Tid sad inde med Landejendommene, og sammen med den forøgede Rigdom kom der her igjennem en forøget Usoliditet.

Tilvæxten i Prioritetsbyrden kan statistisk paavises.

Allerede i 1788 var man bleven foruroliget ved Forøgelsen af Prioritetsgjælden, og da det tillige, af Hensyn til den nylig oprettede Kreditkasse, havde Interesse at kjende Gjældens Størrelse, lod Reventlow indsamle Oplysninger herom. I Landbokommissionens Forhandlinger omtaler han, at denne Undersøgelse var under Arbejde, og at han senere vilde meddele Kommissionen dens Resultater; men denne Meddelelse kom ikke frem, og jeg har forgjæves søgt efter Oplysninger derom i Landbokommissionens Papirer. Derimod har jeg ganske tilfældig, ved at gjennemgaa Martfeldts efterladte Papirer, funden en Opgjørelse af Gjældbyrden, der sikkert maa være den, Reventlow omtaler. Rimeligvis har det været overdraget Martfeldt at lede Bearbejdelsen,

men ved hans kort efter følgende Sindssygdom og senere Død er Sagen bleven forglemt.

Efter denne Opgjørelse skulde der:

i Jylland paa 444 Godser med et Tilliggende

af Hovedgaards Hrtkn.:	14,950½	Tdr.	Ager og Engs Hrtkn.,
	670	—	Skovskyld,
	704	—	Mølleskyld,
af Bøndergods Hrtkn.:	95,681	Tdr.	Ager og Engs Hrtkn.,
	626	—	Skovskyld,
	1,019½	—	Mølleskyld og
	20,971	—	Tiende-Hrtkn.

i alt hæfte en Prioritetsgjæld til Beløb 5,472,795 Rdl. C.;

paa Fyn paa 95 Godser med et Tilliggende af:

Hovedgaards-Hrtkn.:	5,369½	Tdr.	Ager og Engs Hrtkn.,
	468	—	Skovskyld,
	140½	—	Mølleskyld,
og Bøndergods-Hrtkn.:	40,870	Tdr.	Ager og Engs Hrtkn.,
	382	—	Skovskyld,
	432	—	Mølleskyld,
	5,722½	—	Tiende-Hrtkn.

ialt hefte en Prioritetsgjæld af 1,826,175 Rdl. C.;

paa Sjælland paa 92 Godser med et Tilliggende

af Hovedgaards-Hrtkn.:	5,552	Tdr.	Ager og Engs Hrtkn.,
	386	—	Skovskyld,
	97½	—	Mølleskyld,
og af Bøndergods-Hrtkn.:	33,168	Tdr.	Ager og Engs Hrtkn.,
	242	—	Skovskyld,
	153	—	Mølleskyld,
	3,541	—	Tiende-Hrtkn.

i alt hæfte en Prioritetsgjæld af 2,385,826 Rdl. C.

Laaland-Falsters Behæftelser er ikke medtagne under Opgjørelsen

Behæftelsen skulde altsaa udgjøre i de nævnte Landsdele en Sum af 9,7 Mill. Rdl. C.,[1]) og afrundes Beløbet og medtages en forholdsvis Andel for Laalland-Falster kommer man til det Resultat, at den samlede Prioritetsbyrde paa Landejendomme i Danmark i Aaret 1788 var 10 à 11 Mill. Rdl. C.[2])

I Jylland var 134,500 Tdr. Hartkorn af alle Slags behæftet med 5½ Mill. Rdl. C., det bliver omtrent 41 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn.

Paa Fyn var 53,500 Tdr. Hartkorn behæftet med 1,8 Mill. Rdl., det var en Gjæld af 34 Rdl. pr. Td. Hartkorn.

Paa Sjælland var 43,100 Tdr. Hartkorn behæftet med 2,4 Mill. Rdl. C., det var en Gjæld af 56 Rdl. pr. Td. Hartkorn.

Gaar man ud fra de oven for anførte Gjennemsnitsværdier af sjællandske Godser i 1781—85, nemlig 125 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn, saa skulde derefter de sjællandske Godser i 1788 gjennemsnitlig være beheftede med Prioritetsgjæld indtil ca. 45 pCt. af deres Værdi. Paa Fyn og i Jylland

---

[1]) Det kunde maaske have nogen Interesse at henlede Opmærksomheden paa en Udtalelse af Reventlow om, at Prioritetsgjælden paa kjøbenhavnske Grundejendomme rimeligvis var af omtrent samme Størrelse som Prioritetsgjælden paa Danmarks Landejendomme. Hvis dette Overslag af Reventlow er rigtigt, skulde den kjøbenhavnske Prioritetsgjæld i 1788 have udgjort omtrent 60 pCt. af Ejendommenes daværende Assuranceværdi; nu, i 1886, udgjør Prioritetsgjælden paa de kjøbenhavnske Ejendomme 93 pCt. af disses Assuranceværdi.

[2]) Vilde man rejse det Spørgsmaal, om ogsaa al Prioritetsgjælden var medtaget, maa Svaret være, at det synes saâ, det fremgaar baade af Reventlows Udtalelser om denne Sag og af selve Opgivelsens Form. Listerne omfatte Godser med et samlet Tilliggende i Hovedgaardstaxt af 25,872 Tdr. Hartkorn Ager og Eng, og da paa den Tid den samlede Hovedgaardstaxt, naar Laalland-Falster fradrages, var 29,175 Tdr. Hartkorn, saa er det kun 3.300 Tdr. Hovedgaardstaxt, som ikke findes optaget i Gjældsfortegnelsen, og en saadan Udeladelse er let forklarlig af flere Grunde, f. Ex. fordi man vidste, at de udeladte Ejendomme ikke var behæftede.

var Behæftelserne lavere i Forhold til Værdien end paa Sjælland.

Men hvor stor var Tilvæxten i Prioritetsbyrden under Reformperioden? For Sjællands Vedkommende kan dette oplyses, idet man efter Nissens Fortegnelse over de sjællandske Godser kan opgjøre, hvad der hvilede af Behæftelse paa disse i Aaret 1806.

Paa de private sjællandske Godser, med et samlet Tilliggende af 46,595 Tdr. Hartkorn Ager og Eng, 1397 Tdr. Skov og Mølleskyld og 5953 Tdr. Tiende-Hartkorn, hvilede der i Aaret 1806 en Prioritetsgjæld af Beløb 8,769,000 Rdl. C.[1]) det er 162 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn.

Foruden dette hvilede der paa sjællandske Fideicommisgodser af forskjellig Art, med Tilliggende 31,730 Tdr. Ager og Engs Hartkorn, 1078 Tdr. Skov og Mølleskyld 7170 Tdr. Tiende-Hartkorn, en Prioritetsgjæld af 851,625 Rdl. C.

Den samlede Prioritetsgjæld paa de sjællandske Godser skulde altsaa være voxet fra 2,385,826 Rdl. i 1788 til 9,620,625 Rdl. C. i 1806. I Reformtidens 18 Aar skulde herefter Prioritetsgjælden være voxet til over det 4-dobbelte.

Der kan imidlertid netop for Sjællands Vedkommende rejses nogen, om end kun svag Tvivl, om alle Godser er bleven medtagne i 1788; thi Opgjørelsen for Sjælland har ikke ganske det Endelighedens og Fuldstændighedens Præg som for Fyn og Jylland. For at være sikker, har jeg derfor ladet foretage en særlig Opgjørelse af Gjælden for alle de Godser, der findes anførte med Gjæld baade paa Fortegnelsen for Aaret 1788 og paa Fortegnelsen for Aaret 1806. Resultatet er, at for disse Godsers Vedkommende voxede Gjælden fra 2,3 Mill. Kr. i Aaret 1788 til 6,3 Mill. Kr. i Aaret 1806. Det er altsaa en Tilvæxt af knap til det

[1]) Heri ikke indbefattet Selvejergaarde kun Herregaardene med tilliggende Gods, altsaa er Summen større end angivet.

3-dobbelte. Denne Tilvæxt af Gjælden er imidlertid kun Minimum eller rettere sagt, den er mindre end Minimum, thi i den er ikke medtaget den Gjæld, der hvilede paa det Bøndergods, som blev bortsolgt i Tidsrummet 1788—1806 fra de Godser, som Beregningen omfatter, og ej heller er medtaget den Gjæld, der efter 1788 blev paalagt Gaarde, som før den Tid var gjældfri. Det kan altsaa med Sikkerhed siges, at Prioritetsgjælden paa Sjælland fra 1788 til 1806 voxede til mere end det 3-dobbelte, og rimeligvis er det først anførte Tal, en Tilvæxt til over det 4-dobbelte, fra 2,3 Mill. til 9,6 Mill., det rette.

En Prioritetsgjæld paa de sjællandske Godser til Beløb af 9,6 Mill. Rdl. C., hvad der efter Kursen i Aaret 1806 svarer til omtrent 27 Mill. Kroner, er efter Nutidsbegreberne ikke saa overmaade meget, men det var en høi Behæftelse i Forhold til Ejendommenes daværende Værdi, og disses Værdi var ved Spekulationskjøb drevet ualmindelig højt op. Det er ogsaa værdt at lægge Mærke til, at hvor stærk end Stigningen var i Landejendommenes Salgspriser fra 1788 til 1806, saa steg dog Prioritetsgjælden endnu stærkere. Ejendomspriserne steg til det tredobbelte, men Gjælden steg til det firedobbelte. Fra en noget senere Tid, nemlig fra Aaret 1849, har man en Opgjørelse over Størrelsen af den Prioritetsgjæld, der da hvilede paa de Godser, der havde Fæstegods. I Følge denne Opgjørelse, der er foretaget af Statistisk Bureau, var den samlede Prioritetsgjæld, der paa den Tid hvilede paa de sjællandske Godser, i alt kun 21,6 Mill. Kr. og Godserne var i Gjennemsnit kun behæftede til 1/4 af deres Værdi. I Aaret 1806 derimod, altsaa over 40 Aar tidligere, var Gjælden paa de sjællandske Godser 27 Mill. Kr. og var altsaa større end i 1849. Nu havde ganske vist Godserne i 1806 omtrent 1/7 mere Hartkorn, end de havde i 1849, da en Del Bøndergods i Mellemtiden var bleven bortsolgt, men selv om Hensyn tages hertil, kommer man dog til det Resultat, at der i 1806 hvilede mere Gjæld paa en Td. Hartkorn i

Sjælland end i 1849. Og Aaret 1806 betegner paa ingen Maade Gjældens Maximumspunkt, den vedblev i de følgende Aar at voxe og rimeligvis efter endnu større Maalestok end før; men saa, nogle Aar efter, kom der en Tid, hvor Konjunkturerne gik tilbage, og hvor al den Svindel, der var voxet op i de gode Aar, blev slaaet ned; da blev Landbrugets Prioritetsgjæld reduceret i en overordentlig Grad, og endnu næsten en Menneskealder senere var Gjælden ikke naa't op til det tidligere Beløb. Det er imidlertid Forhold, som vil blive behandlede i en senere Afdeling af dette Skrift.

Prioritetsbyrden og dens Tilvæxt medførte dog ogsaa Goder. Et af disse var, at den bidrog til at lede Landmændene ind paa at brandforsikre deres Ejendomme. Hidtil havde Landboerne kun brandforsikret i meget ringe Omfang. De Brandlidte fik Hjælp af deres Naboer, undertiden fik de et „Brandbrev“, (ɔ: Ret til at tigge) og efter Fr. 28de Januar 1682 understøttede ogsaa Staten de brandlidte Gaardmænd og Husmænd (cfr. ogsaa D. L. 3—13—10). I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede begyndte man paa Landet at oprette Assuranceselskaber mod Ildsvaade — det første rimeligvis i 1714 — men det var nærmest kun Gejstligheden og enkelte andre udenfor Bondestanden, der benyttede sig heraf. Ved Fr. 13de Januar 1761 oprettede Regeringen en gjensidig Forsikringsforening for Kjøbstæderne, til hvilken ogsaa Landboerne havde Adgang, og i 1792 (Fr. 29de Februar 1792) udskiltes Landboerne fra Kjøbstadforeningen, og der oprettedes en særlig Forsikringsforening for dem; det er den endnu bestaaende „Landbygningernes almindelige Brandforsikring“ [1]). Men uagtet der saaledes allerede fra 1761 af var aabnet alle Landboere Adgang til paa billige Betingel-

[1]) Cfr. Danmarks Statistik, 2den Del, pag. 724 og Tvermoes: Vejledning for Sognevurderingsmænd i Landbygningernes Brandforsikring. Kbhvn. 1888.

ser at opnaa en af Staten betrygget Forsikring mod Brandskadetab paa faste Ejendomme, saa var det i længere Tid kun meget faa Landmænd, der benyttede sig heraf, og de indtegnede Forsikringsbelob var paafaldende smaa.

Det var først da Landboreformerne begyndte at trænge igjennem, at der ogsaa paa Assurance-Omraadet kom rask Fremgang. I de 20 Aar fra 1762 til 1791 voxede Landbygningernes Assurancesum op til 9,2 Mill. Rdl. C., men i de næste 10 Aar fra 1792 til 1801 voxede den fra 9,2 Mill. til 32,1 Mill. Rdl., og i de næste 5 Aar fra 1802 til 1807 voxede den op til 55 Mill. Rdl. C. En Hovedgrund til denne paafaldende hurtige Tilvæxt i Assurancesummerne for Landbygninger var netop det, at Prioritetsspørgsmaalet nu begyndte at spille en Rolle, og at Kreditorerne forlangte, at de pantsatte Ejendomme skulde være brandforsikrede. Men Tilvæxten er tillige et Udtryk for den almindelige Fremgang. Der var bleven opført en Mængde ny Huse, som var kostbarere end de gamle, og dem vilde man sikre, der var tillige kommen Røre ind i Gemytterne, Landmændene var bleven Fremskridtsmennesker, der med en vis Begjærlighed greb efter alt nyt, og Velstanden var saaledes forøget, at man kunde paatage sig de større Udgifter og udrede Præmierne. Det var dette, der bevirkede, at Brandforsikringen af Landbygningerne saa mærkelig hurtig udbredte sig i disse Aar. Løsøreforsikringen naaede man endnu den Gang ikke til, den kom Landmændene først ind paa i den næste store Fremskridtsperiode, hen imod Midten af det 19de Aarhundrede.

Det var ikke alene Prioritetsbyrden paa Landejendomme, der voxede i Reformtiden, ogsaa Skattebyrden voxede. Landboreformerne bidrog noget hertil, thi Regeringen støttede undertiden deres Gjennemførelse ved Pengetilskud, det var saaledes Tilfældet med Udskiftningen og Udflytningen. Men Hovedgrunden til Skatternes Tilvæxt

laa dog andetsteds; det var den næsten vedvarende Krigsberedskab, hvori Staten maatte være paa Grund af de udenrigske Forhold og de stigende Priser paa de fleste af Statens Fornødenheder, der bidrog mest til Skatternes Stigen.

De egentlige og ordinære Hartkornsskatter udgjorde pr. Td. Contribuabelt Ager og Engs Hartkorn:

i Aaret 1676[1])	....	2½ Rdl.
— 1700	....	3 —
— 1731	....	2⅔ —
— 1801	....	5 —
— 1803	....	6 —

De ordinære Skatter af Hartkornet var altsaa i Begyndelsen af vort Aarhundrede dobbelt saa høje som i Slutningen af det 17de og i den 1ste Halvdel af det 18de Aarhundrede, og ved Siden af disse faste Skatter var der ogsaa flere og højere extraordinaire Skatter i den sidste Halvdel af det 18de Aarhundrede og i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede, end der havde været i Tiden før. Men Landmandens Velstand var voxet saaledes, at de forhøjede Skatter i det senere Tidsrum blev baarne meget lettere end de lavere i det tidligere Tidsrum. Værdien af en Tønde „Contribuabelt" Hartkorn kan sættes til 40 à 50 Rdl. i Tidsrummet 1676—1700, og til 30 Rdl. i 1731, men til 200 à 300 Rdl. i Aarene 1801—1803. Skatterne udgjorde altsaa:

i 1676	ca. 5	pCt.	af	Hartkornets	Salgsværdi[2])
i 1700	ca. 6½	—		—	—
i 1731	ca. 8⅘	—		—	—
i 1801	ca. 2	—		—	—
i 1803	ca. 2⅖	—		—	—

[1]) For Aarene 1676, 1801 og 1803 angivet af Begtrup, for Aarene 1700 og 1731 har Forfatteren beregnet Skattebeløbet.

[2]) Vel at mærke, det er Procenten af Salgsværdien, saaledes som denne stillede sig, naar den var bebyrdet med Skatten. Havde der ingen Skat været, vilde Salgsværdien have været højere.

I Forhold til Hartkornets Værdi var altsaa Skatterne i 1801 og 1803 kun ¼ af, hvad de havde været i Kristian den 6tes Tid, da Stavnsbaandet blev paalagt.

I Nutiden er Hartkornsskatterne til Staten, selv med de for Tiden saa stærkt reducerede Landejendomsværdier, knap 3 pro mille af Hartkornets Værdi. Saa er der ganske vist i Nutiden højere Kommuneskatter end før, men til Gjengjæld er Tiendebyrden nu meget mindre end i ældre Tid.

Det var den overvældende Skattebyrde, der mere end noget andet havde bidraget til Stavnsbaandets Indførelse. I det halve Aarhundrede, Stavnsbaandet var gjældende, blev Skatterne noget forhøjede, men Evnen til at bære dem voxede ogsaa. I de første 20 Aar efter Stavnsbaandets Ophævelse blev Skatterne betydelig forhøjede (cfr. navnlig Fr. 1. Oktbr. 1802), men Evnen til at bære dem voxede langt stærkere, saa at Skatteforhøjelsen blev baaren med Lethed. I de sidst forløbne 60 à 70 Aar er Hartkornsskatterne gjentagne Gange bleven nedsatte, medens Skatte-Evnen er voxet i en overordentlig Grad. Nutidens Skattebyrde kan være trykkende nok og medføre mange Ulemper; men den er for intet at regne mod det forfærdelige Tryk, Skatterne udøvede i tidligere Tid. I det 17de og 18de Aarhundrede var Skatternes Højde i de fleste Lande ligesom ogsaa i Danmark et af de mest afgjørende Momenter for, hvorledes Folkenes materielle Vilkaar var; det ser i mange Tilfælde ud, som om den eneste Grænse for, hvad Staten krævede i Skat, var, hvad Borgerne overhovedet kunde præstere. I Danmark er det ogsaa paa Skattespørgsmaalets Omraade, Stavnsbaands-Løsningens og Landboreformernes Tidsrum, der danner Overgangen fra det gamle til det ny. Der kom ved denne Tid et saa vældigt Opsving i Folkets Velstand, at selv en meget betydelig Skatteforhøjelse ikke vilde udtømme Skatte-Evnen, og omtrent fra samme Tid begyndte Regeringens Luxusudgifter at formindskes. Den samme

nationaløkonomiske Opfattelse, der førte til, at man frigjorde Nationens Kræfter, bidrog ogsaa til, at man indsaa' Vigtigheden af Sparsommelighed i Statshusholdningen.

En af de mærkeligste Fremtoninger i Landboreformperioden var Folkemængdens Tilvæxt.

I Stavnsbaandets, Hoveriets og Jordfællesskabets Tid stod Folkemængden næsten stille. Der var for faa Mennesker til at besætte Gaardene, for faa Hænder til at udrette alt det Arbeide, som ønskedes udført. Det var jo ogsaa Mangelen paa Folk, der var en af Aarsagerne til Stavnsbaandets Indførelse. Og det var ikke alene i Landbruget, men ogsaa i Industrien, at man manglede Arbejdskraft. Denne Mangel paa Mennesker har paa mangfoldige Maader præget Datidens Institutioner og Lovgivning, ja, endogsaa dens moralske Ideer. Og gjennem den økonomiske Literatur gaar der et næsten énstemmigt Raab om flere Mennesker. Den fremragende nationaløkonomiske Forfatter, Præsten Otto Lütken, staar maaske som den eneste, der havde en modsat Opfattelse; vi finde hos ham Ideer, der i meget ligner dem, der fremsattes senere i Englænderen Malthus's verdensberømte Skrift om Befolkningen. Men alle de andre danske nationaløkonomiske Forfattere og Statsmænd hyldede den i Datiden, ogsaa uden for Danmark næsten eneraadende Anskuelse, at der var for faa Mennesker, og at Folkemængdens Formerelse var den rette Kilde til Rigdom og Magt, og man søgte ved de mest forskjelligartede, ofte ret snurrige og smaalige Foranstaltninger at fremme Formerelsen. Men forgæves. Den gamle Samfundsordning, og særlig da Landbo-Ordningen med sit Tvangssystem, holdt Befolkningens Tal nede. Staten vilde have flere Mennesker, men den vilde kun have dem for at exploitere dem, for at faa Soldater og for at faa Skatteydere, der maatte udrede i

Skat alt, hvad der paa nogen Maade kunde undværes ud over det nødvendige. Under det herskende Skattesystem, under Stavnsbaandet og Hoveriets Herredømme var en rask Folkeformerelse en Kilde til Rigdom for Staten, for Godsherrerne og for Fabrikanterne; men den var det ikke for Folkets store Masse. I de ledende Kredse talte og skrev man om, at Folkeformerelsen burde fremmes, men det eneste, der kunde bevirke dette, en Forbedring af den store Befolknings Kaar, vilde man ikke, thi det vilde koste for store Ofre.

Børnefødslerne — og saa vidt man kan skjønne ogsaa Ægteskaberne — var den Gang færre end nu, og Dødeligheden var større. De usle Kaar, hvorunder Bønderne levede, Sløvheden, Raaheden[1]) og Smudset, der fulgte med Undertrykkelsen, forøgede Børnedødeligheden og forkortede Livet. Paa de Steder, hvor Bondens Kaar var taalelige, var Jordfællesskabet en Hindring for Folkeformerelsen, thi „Fællesskabet forhindrede unge Folk af Bondestanden i at finde Næring og Bopæl, idet det forhindrede, at flere Vaaninger kunde finde Sted end det givne Tal af Gaarde og Huse“. Undertiden søgte Godsejerne at afhjælpe denne Mangel og lod opføre Huse, der bortfæstedes til Husmænd, som vilde arbejde paa Godset, og i den sidste Halvdel af forrige Aarhundrede var dette ret almindeligt. Men man faar Indtryk af, at det, Godsejerne tilsigtede med disse Huse, nærmest var at drage bortrømte Bønder til sig fra andre Godser, og at de ved Siden deraf ofte søgte at hæmme deres egne Bønders Formerelse. Man har forskjellige Udtalelser (fra Stampe, Nyerup m. fl.) om, at Godsejerne søgte at forhindre tidlige Ægteskaber blandt Godsets Beboere, de saa helst, at Karlene paa Godset ventede med at gifte sig, indtil de var 40 Aar og derover, thi saadanne gamle,

[1]) Jfr. f. Ex. Rasmussen-Søkilde: Holstenshus og Nakkebølle p. 112. Jfr. ogsaa Troels Lund: Om Barselfærd m. m. i det 16de Aarh.

ugifte Karle havde „lagt sig noget retskaffens til bedste, hvormed de kan sætte en øde Gaard i Stand eller betale et dygtigt Fæste af en god Gaard“. Midler til at hindre Karlene i at gifte sig var det i Datiden ikke vanskeligt for Godsejerne at finde, man har endog Exempler paa, at det blev forbudt Godsets Præster at trolove og vie de unge Folk (cfr. Fridericia: Den danske Bondestands Frigjørelse).

Men Landboreformerne forandrede disse Forhold. Det tvungne Arbejde hørte op eller indskrænkedes, og der tilbødes nu rigelig Beskæftigelse til nogenlunde god Løn for alle, der vilde og kunde arbejde. Udskiftningen fjærnede Hindringen for at skaffe Bolig, og Udskiftningen i Forening med Bøndergaardenes Salg til Selvejendom bevirkede en uhyre Udparcellering til Smaalodder, hvor enhver Karl og Pige kunde slaa sig sammen om at sætte Bo, selv om de ikke ejede stort mere end deres to Par Arme. Ogsaa Stavnsbaands-Løsningen bidrog til Folkeformerelsen, dels indirekte, fordi den var Forudsætning for den hele frigjørende Bevægelse, og fordi det først var ved den, at det fri Arbeide kom til sin Ret, dels direkte, fordi den tillod Befolkningen at rejse dèr hen, hvor der var rigeligst Adgang til Bosættelse og Erhverv.

Man har desværre ikke tilstrækkelig statistisk Materiale til fuldt ud at kunne eftervise denne Forandring, og i alt Fald har den begrænsede Tid, der har staaet Forf. til Raadighed, ikke tilladt en nærmere Undersøgelse og Bearbejdelse af det statistiske Raamateriale; men nogle faa Hovedtal kan dog meddeles, og de er tilstrækkelige til at belyse de vigtigste Træk i Udviklingen. Man har Oplysninger om Fødsler og Dødsfald, men desværre kun for hele Landet under ét, ikke særlig for Landdistrikterne, og der er en Lakune i Rækken for det allervigtigste Tidsrum, Aarene 1795—99, nogle af de Aar, hvor Udskiftningen og Udparcelleringen var stærkest. Hvad der haves, er dog allerede af Interesse.

I de 20 Aar, der gik forud for Stavnsbaands-Løsningen, var Antallet af Fødsler og Dødsfald følgende[1]):

	Fødte	Døde	Fødselsoverskud
Aar 1769	26,823	24,890	1933
— 1770	27,244	26,045	1199
— 1771	25,590	26,347	÷ 757
— 1772	23,239	28,968	÷ 5729
— 1773	23,341	30,716	÷ 7375
— 1774	26,878	19,135	7743
— 1775	27,570	22,987	4583
— 1776	26,791	23,025	3766
— 1777	26,884	24,272	2612
— 1778	27,405	23,423	3982
— 1779	27,637	28,574	÷ 937
— 1780	28,882	22,440	6442
— 1781	27,928	24,745	3183
— 1782	26,499	24,890	1609
— 1783	25,964	21,537	4427
— 1784	25,457	23,488	1969
— 1785	25,833	25,461	372
— 1786	25,269	29,237	÷ 3968
— 1787	24,954	26,577	÷ 1623
— 1788	27,739	24,374	3365

Antallet af Dødsfald er i denne Periode paa lidt nær lige saa stort som Antallet af Fødsler, og den hele Tilvæxt, der i disse 20 Aar fremkom ved Fødselsoverskudet, var kun 26,796.

I de 20 Aar, der fulgte nærmest efter Stavnsbaands-Løsningen, var de tilsvarende Tal følgende:

---

[1]) Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik. 1ste Bd.

	Fødte	Døde	Fødselsoverskud
Aar 1789	27,478	23,057	4421
— 1790	25.329	20,546	4783
— 1791	26,524	23,697	2827
— 1792	28,908	22,975	5933
— 1793	27,365	22,689	4676
— 1794	27,539	25,956	1583

I disse 6 Aar, der betegner Begyndelsen af Reformperioden, er Fødslerne kjendelig flere, Dødsfaldene færre end forhen, og Befolkningens Tilvæxt ved Fødselsoverskud er 24,223, altsaa paa lidt nær lige saa meget som i alle de foregaaende 20 Aar tilsammen.

	Fødte	Døde	Fødselsoverskud
Aar 1800	30,839	27,501	3338
— 1801	30,219	27,085	3134
— 1802	31,575	23,212	8363
— 1803	32,617	22,658	9959
— 1804	32,091	23,998	8093
— 1805	32,901	23,730	9171
— 1806	30,610	22,978	7632
— 1807	31,734	23,852	7882
— 1808	31,487	26,153	5334

I disse 9 Aar fremtræder det endnu tydeligere, at Fødslernes Antal er forøget og Dødsfaldenes Antal formindsket, saa at Fødselsoverskudet var meget stort, nemlig ialt 62,906.

For de 5 Aar, der ligger mellem de anførte to Tidsrum, nemlig Aarene 1795—99, kjender man ikke Antallet af Fødsler og Dødsfald, derimod véd man, at Folketallet i Aaret 1787 var 840,045, og at det i Aaret 1801 var 925,680, thi ved disse to Tidspunkter blev der afholdt Folketællinger. I de mellemliggende ca. 14 Aar er altsaa Folketallet bleven forøget med 85,635. Man véd tillige, at Fødselsover-

skudet fra 1787 til 1794 var 26,000 og i Aaret 1800 var 3,338, tilsammen i disse 9 Aar et Overskud af ca. 30,000; men da hele Tilvæxten i de 14 Aar fra 1787—1801 skulde være over 85,000, maatte Resten, eller 55,000, skyldes de 5 Aar 1795—99; det vil sige, der skulde i disse Aar have været en aarlig Tilvæxt af 11,000 Mennesker. Dette er nu maaske nok noget mere, end man kan antage, at der er fremkommen ved Fødselsoverskudet, uagtet det jo ganske vist netop var ved denne Tid, at Udparcelleringen gik saa stærkt for sig og gav Anledning til Stiftelsen ef en Mængde ny Ægteskaber og Fødselen af et ualmindelig stort Antal Børn. Men Sagen er den, at samtidig med, at Folketallet steg paa Grund af, at Fødslerne var talrigere end Dødsfaldene, steg det tillige ved Indvandring af Slesvigere, Holstenere og Svenskere og rimeligvis ogsaa af Nordmænd. Begtrup fortæller os (Sjælland 1, pag. 343), at der indvandrede en Mængde svenske Tjenestefolk til Sjælland, og i 1802 regnede han disses Antal til 6,000 Personer, mest Skaaninger. Ligeledes var der Indvandring af Holstenere, mest holstenske Grøftegravere fra Egnene om Eutin og Pløen, deres Antal paa Sjælland regnedes dog kun til 300. Ogsaa om Jylland vides det, at der fandt Indvandring Sted, men bestemte Tal kan ikke anføres. Det er denne Indvandring, der forklarer, at den Folketilvæxt, som viser sig fra Folketælling til Folketælling, er større, end hvad man skulde have ventet af Fødselsoverskudet alene.

Den aarlige Tilvæxt ved Fødslernes Overskud over Dødsfaldene var:

i Tidsrummet	1735—69	1,350	Personer i Gjennemsnit om Aaret
—	1769-88	1,340	— —
—	1788-94	4,037	— —
—	(1794-99	c.10,000[1])	naar Indvandringen medtages)
—	1800-1808	6,990	— —

[1]) Naar jeg her anfører 10,000 og ikke 11,000 er det, fordi en Del af Indvandringen maa antages at falde paa de andre Aar i Perioden 1787—1801.

Disse faa Tal turde tale tydelig nok, de vise, at der med Landboreformerne var kommen nyt, frodigt spirende Liv i det danske Folk.

I Folketællingerne findes Oplysninger om Landbefolkningens Størrelse, denne var:

	i 1769	i 1787	i 1801
i Jylland	321,385	320,393	350,302
Sjælland	181,104	196,347	218,616
Bornholm	12,047	12,365	13,581
Fyen	87,293	96,222	105,311
Laaland-Falster	38,044	42,526	46,978
	639,873	667,853	734,788

Landbefolkningen voxer i de 18 Aar fra 1769 til 1787 med 27,980 Personer, men i de 14 Aar fra 1787 til 1801 voxer den med 66,935 Personer. I Jylland aftager Landbefolkningen fra 1769 til 1787, rimeligvis paa Grund af den tidligere omtalte Udvandring til Sjælland og Kjøbenhavn. I de andre Landsdele er der derimod Tilvæxt fra 1769 til 1787, og i det hele taget voxede Landbefolkningen i dette Tidsrum stærkere end Bybefolkningen. Fra 1787 til 1801 var der Tilvæxt i Landbefolkningen i alle Landsdelene, stærkest i Sjælland og Laaland-Falster, de Dele af Landet, som forhen stod længst tilbage.

Den langt overvejende Del af Landbefolkningen var naturligvis landbrugende; men en Del levede dog af andet Erhverv. I Folketællingernes Inddeling af Befolkningen efter Næringsklasser har man Oplysninger om Antallet af de egentlige Landmænd; men disse Oplysninger er desværre saa uensartede, at de kun, og endda kun med tilnærmelsesvis Nøjagtighed, kunne sammenstilles for de to Tællinger af 1787 og af 1801; derimod slet ikke for Tællingen af 1769.

Antallet af de Personer, der henhørte til den jordbrugende Befolkning, var efter Tællingen i 1787 538,579, og

efter Tællingen i 1801 685,907 Personer, det var altsaa en Tilvæxt af ikke mindre end 147,328 Personer, medens den samlede Tilvæxt i hele Befolkningen kun var 85,635 Personer, der skulde altsaa efter 1787 have været en Bevægelse i Befolkningen fra andre Erhverv i Retning af Jordbrug. I og for sig er dette nu ganske sandsynligt, men man tør dog ikke tillægge de anførte Talangivelser for den jordbrugende Befolkning en saa stor Paalidelighed, at man derfra med fuldstændig Sikkerhed tør drage en saadan Slutning, kun det tør man slutte, at Landbefolkningen i hvert Fald har havt sin rigelige Andel i den samlede Befolkningstilvæxt.

Man kan ogsaa belyse Spørgsmaalet om Folkeformerelsen i Landdistrikterne fra et helt andet Synspunkt, og med et andet Materiale. Man har nemlig Oplysninger om Antallet af Bosteder, af Gaarde og Huse, før og efter Landboreformerne.

I Ministeriernes Arkiv og i det kgl. Bibliothek findes forskjellige summariske Extrakter af Hovedmatrikulen i Danmark i 1690. De fleste af disse angives at være udarbejdet af Rosenkreutz i 1690, men er senere, i 1760erne, revideret af forskjellige Personer. Efter Ordene at dømme skulde de vise Tilstanden, som den var, da Revisionen foretoges i 1760erne, og det var ogsaa ret naturligt, om man fra dette Tidspunkt havde saadanne Arbejder, thi man tænkte den Gang paa at udarbejde en ny Matrikul og foretog Forarbejder i den Anledning. Ved at gjennemgaa disse Extrakter i Enkelthederne ses det da ogsaa, at de paa flere Punkter ere førte a jour op mod Tilstanden i Frederik den 5tes Tid, men paa de fleste Punkter er dette ikke sket. Sagen er rimeligvis den, at Vedkommende, der har revideret de Rosenkreutzke Arbejder, har taget sig Arbejdet let og kun foretaget de Rettelser og Forandringer i dem, som kunde foretages uden synderlig Ulejlighed uden at tage Ar-

bejdet op fra Grunden af, og har ladet hele Hovedmassen af Detailler blive staaende uforandret.

I disse Extrakter findes bl. a. anført Antallet af Herregaarde, Antallet af Gaarde og Antallet af Huse i alle Landets Dele, og det er dem, vi her skulle benytte. Om Tallene er fra 1690 eller fra 1765 er som sagt tvivlsomt, men i begge Tilfælde har de stor Interesse.

For Aaret 1804 eller 1805 har man ligeledes Oversigter over Antallet af Herregaarde, Gaarde og Huse i alle Landets Egne. Disse Data blev indsamlede i Anledning af et Indkvarterings-Spørgsmaal (cfr. Rentekammerskrivelse af 24de September 1805). Tabellerne findes i Ministeriernes Arkiv.

Efter Matrikulen af 1690 fandtes der:

	af Herregaarde, Slotte, Ladegaarde og Klostre:	af Gaarde:	af Huse:
i Sjællands Stift	150	17,002	4,948
i Fyns Stift.....	174	12,804	5,407
deraf paa Fyn	132	7,906	3,170
— — Laaland.	38	3,300	1,734
— — Falster..	4	1,598	503
paa Øerne i alt..	324	29,806	10,355
i Ribe Stift.....	102	8,511	1,592
i Aarhus Stift..	112	8,919	1,730
i Viborg Stift ..	77	5,790	1,765
i Vendelbo Stift	98	7,520	3,597
i hele Jylland ..	389	30,740	8,684
i hele Landet ..	713	60,546	19.039

Efter de Oplysninger, som blev indhentede i Aaret 1805, fandtes der:

	af Hovedgaarde:	af Gaarde:	af Huse:
paa Sjælland.......	112	12,117	19,132
— Fyn............	160	7,406	9,512
— Laaland........	56	2,482	2,637
— Falster.........	14	1,185	1,189
paa Øerne ialt.....	342	23,190	32,470
i Hjørring Amt ...	69	3,958	3,872
i Aalborg Amt	56	3,117	3,297
i Thisted Amt	36	2,658	2,808
i Randers Amt.....	56	3,954	2,321
i Aarhus Amt......	43	3,946	2,443
i Vejle Amt........	41	2,518	2,511
i Ribe Amt.........	21	3,042	1,818
i Ringkjobing Amt	58	4,600	3,016
i Viborg Amt......	52	3,750	2,401
i hele Jylland.....	432	31,543	24,487
i hele Landet[1]	774	54,733	56,957

Men ere nu disse Oversigter ogsaa paalidelige? Det maa indrømmes, at der kan rejses adskillige Tvivl i saa Henseende. Matrikul-Uddraget viser, som alt anført, sandsynligvis Stillingen paa Matrikuleringens Tid, men sikkert er det ikke, muligen er det Stillingen i 1765, der angives. Ved Oversigten fra 1805 er der andre Tvivl. Her er det saaledes tvivlsomt, hvilke Grænsebestemmelser, der er benyttet for at adskille Hovedgaarde, Bøndergaarde og Huse. Tallet paa Hovedgaarde og paa Bøndergaarde er utvivlsomt for lille. Det skyldes maaske, at de smaa Hovedgaarde er betragtede som Bøndergaarde, og de smaa Bøndergaarde som Huse — for flere af Amterne er der saaledes en særlig Rubrik for „Boelsteder", for andre Amter er disse slaaede

[1]) Bornholm, hvor særlige Forhold gjorde sig gjældende, er ikke medregnet

sammen med Husene — men Grunden til det ringe Antal Gaarde kan ogsaa være, at Oversigterne er ufuldstændige, at vedkommende Embedsmænd ikke have faaet alle Gaarde med, eller at der med beraad Hu er sket en Udeladelse, som man nu ikke kan faa Rede paa. Men med alle disse Ufuldkommenheder frembyde de anførte Tal dog adskillig Interesse, og navnlig kan man af dem faa to vigtige Oplysninger. Den ene er den, at det samlede Antal af Bosteder (Hovedgaarde, Bøndergaarde og Huse under ét) i 1690 (eller 1765) kun var 80,000, men i 1805 var voxet op til mindst 112,000, altsaa en meget stor Tilvæxt; og de oven for anførte Tvivl gaa begge i Retning af, at Tilvæxten maaske har været endnu større og er foregaaet i et kortere Tidsrum. Antallet af Bosteder er altsaa i forrige Aarhundrede efter al Sandsynlighed voxet med mindst 33,000, rimeligvis med mere, og største Delen af denne Tilvæxt er utvivlsomt falden efter 1760. En Tilvæxt af 33,000 Bosteder kan antages at svare til en Folkeformerelse af ca. 150,000 Mennesker. I Følge Folketællingerne steg Landbefolkningen i Tidsrummet fra 1769 til 1801 med 95,000 Mennesker; de to Tal kunne altsaa nok passe nogenlunde til hinanden.

En anden Oplysning af Interesse, som de to Oversigter giver, er den enorme Tilvæxt i Husenes Antal. I 1690 (eller 1765) skulde der kun have været 19,000 Huse (heri er dog maaske ej indbefattet blotte Tyendehuse, der ikke var særskilt matrikulerede), men i 1805 var Antallet af de optalte Huse 57,000. Denne Tilvæxt i Husenes Antal viser sig i alle Landets Egne. Den var en Følge af Hoveriets Afløsning, af Landbedriftens Forandring, af Udskiftningen og Udparcelleringen og af Ægteskabernes Tilvæxt. En Bekræftelse paa Rigtigheden af denne Bevægelse faar man ved at betragte Folketællingernes Angivelse af Befolkningens Fordeling efter Næringsklasser.

Folketællingernes Fordeling af Befolkningen efter Næringsklasser er, som alt omtalt, ikke ganske ensartet ved

alle Tællingerne, og en anden Ulempe ved denne Fordeling er, at Adskillelsen mellem Klasserne i Følge Sagens Natur altid maa være noget svævende. Man kan derfor kun have Nytte af de paagjældende Tabeller, naar der er Tale om stærkt udprægede Bevægelser. Forøgelsen i Husmandsklassen fra 1787 til 1801 kan dog tydelig ses.

Fra Folketællingen af 1787 anfører Eggers (Manuskript), at Antallet af *Godsejere og Gaardmænd* med deres Husstand var 393,730 Personer,

og at Antallet af *Husmænd, Inderster og Daglejere* paa Landet med deres Husstand var 144,849 Personer.

Efter den officielle Beretning om Folketællingen i Aaret *1801* var Antallet:

af *Godsejere og Gaardmænd* med deres Husstand 388,000 Personer,

af *Husmænd, Daglejere og Indsiddere* paa Landet med deres Husstand 276,000 Personer.

I Tidsrummet fra 1787 til 1801 skulde altsaa Antallet af Godsejere og Gaardmænd være forbleven omtrent uforandret, maaske endog formindsket, medens derimod Antallet af Husmænd og Indsiddere m. fl. i samme Tid skulde være næsten bleven fordoblet. I 13½ Aar forøgedes Husmandsklassen med over 130,000 Personer.

Overalt, hvor vi se hen, baade naar vi undersøge Folketællingerne, og naar vi efterse Fortegnelserne over Antallet af Gaarde og Huse i Landet, møde vi altsaa den samme Fremtoning: *en stærk Forøgelse af Landbostanden, der dog udelukkende falder paa dennes underste Lag, Husmændene og Indsidderne.* Fra at være forholdsvis faa i Tal og ringe i social og økonomisk Betydning voxer Husmandsklassen nu med en overraskende Fart op til at blive en af de største og vigtigste Samfundsklasser. *Det er en ny social Lagdannelse, der finder Sted.*

I det gamle Landbrugs Tid var der kun faa Husmænd. Der var kun ringe Brug for Husmanden og for det fri Arbejde. Hovedgaardens Marker blev drevne ved Hoveri, og Bonden drev sine Marker mest ved faste Tjenestefolks Hjælp. Det var kun nu og da i Høst og ved enkelte andre Leiligheder, at man til Jordens Dyrkning behøvede at ty til Husmandens Arbejde. Det er særegent for Trevangsbruget, og er en af dettes Fordele, at det ikke behøver megen Arbejdskraft, og at Arbejdet er temmelig regelmæssig fordelt hele Aaret rundt, saa at der foruden det faste Tyende kun kræves lidet af forbigaaende, extraordinær Hjælp. Det var derfor kun forholdsvis faa Husmænd, der trængtes til i det gamle Landbrug; de, der var, fandt mest Beskæftigelse som Haandværkere og ved forskjellige extraordinære Arbejder uden for den egentlige Landbedrift, og endelig fandtes der blandt Husmændene, hvad der var af Landboproletariet, og det var i den Tid ikke saa lidt endda. De egentlige Husmænd havde et Hus i Fæste; Leje af Huse synes ikke at være brugt, derimod fandtes der ikke saa faa Indsiddere, der lejede enkelte Dele af et Hus. Husene var som Regel jordløse eller havde kun en højst ubetydelig Jordlod, men efter gammel Skik havde Husmændene Ret til at lade nogle Kreaturer græsse paa Overdrevene, og det var desuden almindeligt, at Gaardmændene gav Husmændene, som en Del af deres Løn, Tilladelse til at oppløje et Stykke af Udmarkerne og dèr høste lidt Sæd et Aars Tid eller to. Nogen egentlig Standsforskjel mellem Gaardmændene (Bønderne) og Husmændene synes der ikke at have været, der var en stadig Overgang fra den ene Klasse til den anden, og Husmandens Stilling var omtrent lige saa god, ja ofte bedre end Gaardmandens. Man har jo Exempler paa, at der blev betalt Indfæstning af et Hus og ikke af en Gaard, og naar Øjemedet med Stavnsbaandet var at exploitere Bondens

Arbejde, maatte Gaardmanden snarest være ringere stillet end den arbejdsdygtige Husmand.

Saa snart den ny Tid begynder at arbejde sig frem i Landbruget, er et af de første Fænomener, at Husmandsklassen begynder at voxe. Det er Fremskridtet, den mere intensive Behandling af Jorden, og den ny Driftsmaade (Kobbelbruget), der er Hovedaarsagerne hertil. Der krævedes flere Folk, og de begyndte ogsaa at komme. Medens der efter Matrikulen af 1690 kun skulde findes 19,000 Huse, saa se vi af de flere Gange foran citerede Oversigter over Hovedgaardene fra 1770, at der allerede den Gang fandtes en stor Mængde Husmænd (se pag 49), og efter Folketællingen i 1787 udgjorde de et Antal af 145,000. Det er dog først efter Stavnsbaands-Løsningen og de øvrige Reformer af Landboinstitutionerne, at Tilvæxten i Husmandsklassen ret tager Fart. Flere af Reformerne bidrog direkte til, at der krævedes mere Arbejdskraft, saaledes Udskiftningen og Udflytningen; men Landboreformernes Indflydelse paa Efterspørgselen efter Arbejdskraft var dog nærmest indirekte; de befordrede Fremskridt og Driftsforandringer, og disse gav Anledning til, at der efterspurgtes mere Arbejde. Hovedkilden til den forøgede Efterspørgsel efter Husmændenes Arbejde var Overgangen til Kobbelbruget; thi ikke alene krævede denne ny Drift mere Arbejdskraft — Jorden bearbejdedes stærkere og de dyrkede Arealer udvidedes — men den krævede tillige denne forøgede Arbejdskraft i Form af Daglejer-Arbejde. Under Kobbelbruget er nemlig Arbejdet ikke saa regelmæssig fordelt over hele Sommeren som ved Trevangsbruget, Trangen til Arbejdskraften samler sig mere paa enkelte Tider, man kan derfor ikke saa godt besørge det hele ved faste Tjenestefolk, men maa i særlig høj Grad have extraordinære Tilskud af Arbejdskraft paa enkelte Aarstider. Det var dette extraordinære Arbejdstilskud, som Husmændene og Indsidderne skulde yde, og

som bevirkede, at der blev saa stærk Efterspørgsel efter denne Samfundsklasse.

Stavnsbaands-Løsningen frigav Bønderkarlene og tillod dem at ordne sig og flytte om, som der var mest Brug for dem. Herremændene byggede Huse til dem og indbød dem til at slaa sig ned dèr som selvstændige Lejere eller Fæstere; Udparcelleringen og Letheden ved at kjøbe Jord paa Kredit gjorde det mulig at blive Selvejer-Husmand; nogenlunde vellønnet Arbejde tilbødes i rigeligt Maal. Følgen af alt dette var, at en uhyre Mængde smaa Husmands-Familier dannede sig; det var den moderne Tids Husmandsklasse og Landarbejderklasse, der kom frem.

Der kom to Klasser af Husmænd, Husmænd med Jord og jordløse Husmænd, hvortil Indsidderne sluttede sig.

Efter Folketællingen af 1801 fandtes der:

af Husmænd med Jord og deres Husstand .	142,884	Personer
af jordløse Husmænd	76,577	—
af Indsiddere	22,806	—

men foruden dem opfører Folketællingen 34,000 „Daglejere" paa Landet.

Det var altsaa lidt over Halvdelen af Arbejdsklassen, der blev Husmænd med Jord, hen imod Halvdelen blev jordløse Husmænd, Indsiddere og Daglejere.

Husmænd med Jord, navnlig de, der som Selvejere kom i Besiddelse af en større Jordlod, var i de fleste Tilfælde baade i økonomisk og social Henseende nogenlunde vel stillet. De havde deres Hovednæring ved at dyrke egen Jord, og de behøvede enten slet ikke eller kun til enkelte Tider af Aaret, naar Efterspørgselen efter Arbejde var stor og Betalingen altsaa god, at gaa paa Arbejde hos andre. De afgav et ønskeligt Supplement til Arbejdskraften paa Gaardene, gav denne den fornødne Elasticitet, saa at den kunde udvides efter Aarstidernes vexlende Krav. De bidrog til Opdyrkningen, og det var ofte nogle af Landets daarligste Jorder, Hedestykker, Sandbanker, Stenbelagte Jorder,

eller Mosestykker, som de med Selvejerens utrættelige Flid bragte under Kultur.

Husmændene uden Jord og Indsidderne, ligesom ogsaa de Husmænd, der kun havde en ringe Jordlod, var uheldigere stillet. Lønnen var vel stigende, men Livsfornødenhederne blev ligeledes dyrere, og Arbejderne kom let i for stort Afhængighedsforhold til Arbejdsgiverne.

Regeringen søgte ved at paavirke Udskiftningen og ved at sætte det som Betingelse for Meddelelsen af forskjellige Begunstigelser at forskaffe Husmændene Jord, og man faar ogsaa Indtryk af, at saavel Godsejerne som Gaardmændene ved Udskiftningerne stillede sig velvillig overfor Husmændene, saa at disse i Stedet for deres gamle sædvanemæssige Rettigheder til Græsning, til Tørveskæring o. l. fik udlagt Jordlodder enten paa Overdrevene eller ogsaa smaa Stykker Gadejord eller udflyttede Gaardes tidligere Byggegrunde og Haver. Men det var nærmest kun de gamle Huse og deres Beboere, der paa denne Maade fik Jord gratis eller paa meget billige Betingelser. De fleste af Husene oprettedes først efter Udskiftningen, til dem maatte der altsaa tilkjøbes Jord ved Udparcelleringer, og derved kom Ejerne af disse ny Huse ofte i trykkende Gjæld.

Et andet uheldigt Forhold fremkom derved, at en Mængde af de ny Huse ikke var Selvejerhuse. Efter Landboreformerne og Udskiftningen, da Herremændene skulde skaffe sig anden Arbejdskraft til Erstatning for Hoveriet, blev det nemlig almindeligt, at de lod opføre Huse, der var bestemte for Gaardens Daglejere og sædvanligvis blev overladt disse i Livsfæste. Af saadanne Huse kunde der gives en ret anselig Afgift, og det var altsaa en fordelagtig Forretning for Herremanden, men ogsaa for Husmændene var det ofte en ganske god Stilling. Mindre heldigt var det derimod, at det blev almindeligt, at Herremændene som én Del af Lejesummen betingede sig visse Dages ugentlig Arbejde foruden Arbejde i Høsten o. l. Herved voxede

der et nyt Hoveri frem, der vel ikke var saa skadeligt for Landbruget som Gaardmændenes Hoveri, men som var skadeligt i social Henseende bl. a. fordi det forledte Husmændene til at indgaa paa mere trykkende Fæstebetingelser, end de rimeligvis ellers vilde have gjort.

Endnu langt uheldigere var det, at der ved denne Tid opkom en ny Brugsform nemlig Leje paa Opsigelse i Stedet for Livsfæste. Der nævnes et Gods i Sorø Amt som det, der i Sjælland begyndte hermed i større Omfang, og endnu den Dag i Dag er Midt-Sjælland den Del af Landet, hvor denne uheldige Lejemaade er mest udbredt. At Godsejerne begyndte med denne ny Brugsform for Husene er let forklarligt; man var jo fra gammel Tid af vant til Hoveribønderne, som man kunde regere og tumle med, som man vilde; og naar nu Bønderne skulde afløses af Husmænd, der som Betaling for Brugen af Husene skulde gjøre Hovbøndernes Arbejde, saa vilde man ogsaa paa en eller anden Maade have Haand i Hanke med Husmændene, og det kunde bedst ske, naar man i Stedet for det vedvarende Livsfæste satte Lejemaal med et halvt Aars Opsigelse, saa at man hurtig kunde fjærne den Husmand, som man ikke var fornøjet med. „Det, der vel kunde indvendes mod den Slags Kontrakter“ siger en samtidig Forfatter, „er, at den vel efter Tingenes Natur er meget billig, men at der ikke er sørget for Husmanden ved tilstødende Svagelighed, Skrobelighed, Alderdom m. m. Naar de ere uskikkede til Arbejde, blive de til Byrde for Proprietæren, og hans Interesse fordrer, at han opsiger den gamle eller svagelige Husmand, og hvor skal disse Mennesker ty hen med deres Familie? De maa søge til Bettelstaven, eller som omvankende Betlere blive til Byrde for hele Landet.“

Regeringen burde have grebet ind her. At forbyde et saadant Lejeforhold og indføre Fæstetvang ogsaa for Husene vilde maaske ikke have været heldigt, men den kunde have foreskrevet visse faste Normer for Lejeforholdet,

hvorved Rettigheder og Forpligtelser var bleven fordelt paa billig og hensigtsmæssig Maade mellem Ejer og Lejer, i Stedet for at overlade dette Forhold til den fri Konkurrence mellem de to Parter. Der var i Virkeligheden mere Grund for Staten til at ordne Husmændenes Lejeforhold end til at ordne Gaardmændenes Fæsteforhold. Husmændene var de svageste og trængte som saadanne mest til Statens Beskyttelse, men den blev dem ikke til Del i samme Grad som Gaardmændene [1]). Hovedbestemmelsen som ordnede Husmændenes Forhold til Jorddrotterne var Forordningen af 30te Januar 1807, men denne Forordning har nærmest for Øje „at Jorddrotterne gives Sikkerhed for i rette Tid at erholde Arbejdet forrettet,“ den har kun lidet om at sikkre og fæstne Husmandens Stilling. Det blev endogsaa anset for tvivlsomt, om ikke Husmændene under Hoveriarbejdet kunde underkastes korporlig Revselse. I Praxis skete det rimeligvis ofte, og endog saa sent som i 1847 var det Brug paa flere Godser. Forordningen af 30te Januar 1807 ansatte Husmændenes Arbejdstid til 10 Timer daglig paa de Tider af Aaret, i hvilke Dagens Længde tillader en saadan Arbejdstid. „Men foruden at der paa Grund af Sædvane skete megen Forandring heri, var det tilladt ved Lejekontrakters Afsluttelse at betinge sig Forandringer i dette Timeantal, og man har flere Exempler paa Lejekontrakter og Fæstebreve, der indeholdt den oprørende Bestemmelse, at Husmanden skulde møde 2 til 3 Timer før Solens Opgang og blive lige saa længe efter dens Nedgang“ [2]).

Det var iøvrigt ikke alene Herremændene, som søgte at gjøre Husmændene afhængige af sig. Bønderne var ofte

---

[1]) Som Exempel paa, hvor lidt Regeringen havde Øje for det uheldige ved Husmændenes Lejeforhold kan anføres, at det omtalte Gods paa Sjælland, der først begyndte paa i det større at indrette Huse til Lejehusmænd for Gaardens Daglejere, fik Laan af Kreditkassen til dette Øjemed.

[2]) Bergsøe: Statistik, 2det Bind, pag. 18.

paa deres Vis ikke bedre. I en Beretning om Vejle Amt siges saaledes: „Hver Bonde, der besidder en nogenledes stor Gaard, det være sig som Eier eller Fæster, anskaffer sig gjerne en saakaldet Leiestue, det er et Hus paa 3 á 4 Fag; deri faar han let en ung Indsidderfamilie, der maa betale ham 3, 4 á 5 Rdl. i aarlig Leie, og desuden følge hans Arbeide i Hø- og Kornhøsten som en trælbunden Svend, samt finde sig i at tage sin Kone med, hvorved Indsidderen slet ikke har Føie at rose sig af en mild Husbonde.“

En anden Ulempe for Arbejderklassen opstod derved, at Husene spredtes saa uregelmæssigt, ofte samledes klumpevis paa enkelte Steder, hvor Udparcelleringen havde været lettest, og at de saa ofte blev lagt i Udkanten, fjærnt fra de Steder, hvor Beboerne skulde søge deres Beskæftigelse. I mange Egne kunde det derfor være vanskeligt nok for Husmændene at skaffe sig tilstrækkelig Fortjeneste, og naar saa tillige — hvad desværre hyppig var Tilfældet — Huset var kjøbt til høj Pris og paa Kredit, og naar Familien voxede, saa opkom der ofte megen Nød. Fra Nyborg-Kanten skriver Provsten Crone omtrent ved Aaret 1805 om Husmændene: „Velstanden svækkes, da en Familie, som ofte bestaar af mange Børn, umulig kan ernære sig af nogle faa Skpr. Hartkorn. Moraliteten aftager, da de paa slige Parceller avlede Børn næppe blive 5—6 Aar gamle, førend de fattige Forældre strax behøve og bruge deres Tjeneste i den Tid, da de skulde holdes til ordentlig Skolegang“. „Udparcelleringens Følger vil blive høist skadelig for Efterslægten, ja endog for den nærværende Slægt“. „Maa ikke den yderste Armod blive den visse Følge for Forældrene, og jeg ser i deres Børn en aldeles forsømt Ungdom, en ilde opdraget Slægt, der ikke kan andet end blive skadelig for Verden“, og fra Odense-Kanten skrives: „Om Udparcelleringen og dens Følger spaar Bonde og Middel-

stand Hungersnod, Betlere og Tyve". Fra Ringkjobing Amt skriver Præsten Fabricius[1]): „I mine smaa Sogne gives 30 Parcellister, næsten alle yderlig fattige, og hvis Jordeiendomme ere smaa og ringe. De fleste kunne med Sandhed sige: omnia mea mecum porto. Restancer have de næsten idelig paa Amtstuerne, Tienden kan sjelden og ikke uden med Vanskelighed erholdes af dem. Børnene løbe ofte omkring halvnøgne med Hungeren malet paa deres Ansigter; et rædsomt Syn! Aarsagerne, hvorfor Parcellisterne her ere saa usle og maaske uslere end de fleste andre Steder i Landet, hidrører næst deres Parcellers Ringhed vel og af Mangel paa Fortjeneste ved Arbeide; thi Gaardbeboerne kunne for det meste med Børn eller uden disse bestride selv det fornødne". Det var dog ingenlunde det almindelige, at Tilstanden blandt Parcellisterne skildres saa sørgelig, tvært imod, i Almindelighed gives der et ret lyst Billede af deres Kaar. De anførte Udtalelser er fremdragne for at vise, at Stillingen, selv for de Husmænd der havde Jord, ingenlunde altid var god. Og de Husmænd, der var jordløse eller var Indsiddere, altsaa den egentlige Landarbejderklasse, og det var omtrent Halvdelen af det samlede Antal, de sad næsten altid i meget ringe Kaar, de var snarere gaaet tilbage end fremad. Vi komme herved ind paa Spørgsmaalet om Arbejdslønnen og dens Bevægelser.

Om Arbejdslønnen ved Begyndelsen af vort Aarhundrede findes der ret gode og fyldige Oplysninger hos Begtrup, Olufsen og andre Forfattere, ligesom der ogsaa hos dem findes adskillige spredte Data om Arbejdslønnen i Tiden forinden Stavnsbaands-Løsningen. Disse Oplysninger har jeg suppleret ved Uddrag af forskjellige

---

[1]) Cfr. Begtrup: Fyn pag. 71 og 72. Nørrejylland 3. Bd. pag. 33 og pag. 246.

Godsregnskaber, navnlig fra Vallø, fra Vemmetofte, fra Giesegaard, fra Gaunø, fra Gl. Estrup og fra en Præstegaard paa Fyn. Fra nogle af disse Steder har jeg faaet fortløbende Rækker af Lønningsangivelser fra Aar til Aar i 100 à 150 Aar. I næste Afsnit skal der blive meddelt mere detaillerede Oplysninger om Arbejdslønnen og dens Bevægelser; paa dette Sted skal kun meddeles nogle faa Hoved-Data for at belyse Lønningsbevægelsen i selve Reformperioden.

I Sjælland var ved Tiden om 1788 den almindelige Dagløn paa Arbejdernes egen Kost fra 43 Øre til 55 Øre om Dagen Aaret rundt. Lønnen angives højest i Frederiksborg Amt, lavest i Holbæk og Præstø Amter. For en Mand, der havde stadigt Arbeide, svarer det til en Aarsfortjeneste af 156 Kr.[1]) Selv om man gaar længere tilbage i Tiden end til 1788, vil der ikke vise sig synderlig Afvigelse herfra, thi Lønningen holdt sig temmelig ens igjennem hele det 18de Aarhundrede (se foran pag. 4). I Jylland synes den aarlige Fortjeneste for en Dagarbejder at have været lidt mindre end paa Sjælland og kan rimeligvis ansættes til 130 Kr.

Et Par Aar ind i det 19de Aarhundrede, altsaa da Landboreformerne foreløbig var afsluttede eller i Færd med at blive det, var Daglønnen for en Mand paa Sjælland fra 53 til 87 Øre uden Kosten. Den var højest i Frederiksborg Amt, lavest i Sorø Amt. Den gjennemsnitlige

---

[1]) Aarsfortjenestens Størrelse er udregnet paa den Maade, at Aaret er regnet til 330 Arbejdsdage, hvoraf 30 Dage for Høsten. Sommer og Vinter er regnede lige lange. Det var maaske nok en vel rigelig regnet Arbeidslængde, men paa den anden Side er der intet Hensyn taget til den Mer-Fortjeneste, som Arbejderne kunde have ved Akkord-Arbejde. Iøvrigt kommer det jo ikke saa meget an paa, hvorledes deres Fortjeneste udregnes, naar den blot udregnes paa samme Maade til alle Tidspunkter, thi det er nærmest kun til Sammenligning, for at finde Bevægelsen fra Tid til Tid, at den skal anvendes.

Aarsfortjeneste kan for dette Tidsrum paa Sjælland ansættes til 232$^{1}/_{3}$ Kr.

I Jylland var paa samme Tid Dagløunen paa egen Kost varierende mellem 60 Øre og 77 Øre daglig; den var lavest i Hjørring Amt, højest i Aarhus Amt. Aarsfortjenesten i Jylland kan beregnes til 227 Kr.

Lønnens Bevægelse var altsaa denne:

	Aar 1788		i Aarene 1800—7	
paa Sjælland	156 Kr.	Aarsfortjeneste	232$^{1}/_{3}$ Kr.	Aarsfortjeneste
i Jylland	130 —	—	227 —	—

Fortjenesten var altsaa i Landboreformernes Periode voxet paa Sjælland ca. 50 pCt., i Jylland ca. 75 pCt., men da Oplysningerne for Jyllands Vedkommende i 1788 er for sparsomme, er det rigtigst alene at holde sig til den 50 pCt.s Stigning paa Sjælland. Allerede dette er jo en ret betydelig Fremgang i et saa forholdsvis kort Tidsrum. Men paa samme Tid var ogsaa alle Livsfornødenheder bleven dyrere, og Spørgsmaalet er nu, om Lønnen var stegen mere end Fordyrelsen, om der foruden den nominelle Stigning i Lønnen ogsaa var kommen en reel Forbedring.

Der vil senere blive givet en Fremstilling af, hvorledes man tilnærmelsesvis kan beregne, om Lønnen eller om Prisen paa Arbejdernes vigtigste Livsfornødenheder stiger mest; i det jeg foreløbig henviser til denne, skal jeg her kun bemærke, at Lønningens Bevægelser, efter et vist Forhold sammenlignes med Prisen paa Rug, Byg, Smør og Flæsk, i det en Arbejder-Families aarlige Forbrug til Føde ansættes til 6$^{1}/_{2}$ Td. Rug, 2$^{1}/_{2}$ Td. Byg, 75 Pd. Smør og 125 Pd. Flæsk.

Naar en Arbejder-Familie havde indkjøbt, efter Aarets Priser, de nævnte Kvantiteter Fødemidler, der repræsentere et meget tarveligt Underhold, vilde den af Mandens Aars-Fortjeneste kun have tilovers til alle andre Udgifter følgende Beløb:

i 1788	i 1800—1807
28¾ Kr.	30 Kr.
ɔ: 18½ pCt.	ɔ: 13 pCt. af Lønnen.

Det vil heraf ses, at en Daglejers Aars-Fortjeneste ikke var stegen mere end Prisen paa de nødvendige Fødemidler, reelt set var hans Løn ikke højere efter Landboreformerne end før disse. Dette Resultat bekræftes ogsaa af Samtidige. Begtrup udtaler saaledes (Sjælland 1ste Bd. pag. 340): „Hvormeget end Folkeløn og Dagleie er steget, er den dog ikke tiltaget i Forhold til Priserne paa Livets første Fornødenheder". Naar Daglejeren fik Kosten hos Arbejdsgiveren, og det var det almindelige, var hans Stilling noget bedre, og i saa Tilfælde kan det næppe antages, at hans samlede Fortjeneste var stegen mindre end Prisen paa hans Livsfornødenheder.

Med de faste Tjenestefolk forholdt det sig lidt anderledes. Deres Aars-Løn var følgende:

Før 1788 fik en Tjenestekarl paa Sjælland 43 à 63 Kr. i aarlig Løn, og en Pige fik 20 à 25 Kr. Fra Laaland angives en Lønning af 44 Kr. for en Karl, 15 Kr. for en Pige. Paa Fyn 40 à 55 Kr. for en Karl, 19 à 22 Kr. for en Pige. Fra Jylland haves kun en eneste Lønningssats fra denne Tid, nemlig 33 Kr. for en Karl i Vejle Amt og 22 Kr. for en Pige.

I 1802 var den almindelige Løn paa Sjælland for en Karl 88 Kr. og for en Pige 38 Kr. Paa Laaland-Falster 67 Kr. for en Karl, 24 Kr. for en Pige. Paa Fyn 88 Kr. for en Karl, 38 Kr. for en Pige. I Jylland var omtrent 1806 den almindelige Løn 62 Kr. for en Karl og 32 Kr. for en Pige.

Det ses af disse Talstørrelser, at de faste Tjenestefolks Løn paa Øerne steg 50 à 100 pCt. fra 1788 til 1802—6, og fra mange Steder i Jylland (Aalborg, Randers og Ringkjøbing Amter) har man Beretninger om, at Lønnen i samme Tidsrum omtrent fordobledes.

Det synes altsaa, at de faste Tjenestefolks Løn steg noget mere end Daglejerens, og saa havde Tjenestefolkene desuden den Fordel, at de ikke tabte ved de højere Priser paa Livsfornødenheder, da de fik baade Kost og Logis af Husbonden. Man har fra Samtiden adskillige Udtalelser, der gaa ud paa, at Tjenestefolkenes Kaar blev forbedret i Reformperioden. Og det er ogsaa let forklarligt, thi den Lethed, enhver Karl og Pige, paa Grund af Udparcelleringen og Opførelsen af ny Huse, havde ved at sætte Bo, bevirkede, at der var færre, som vilde tage fast Tjeneste. Tjenestefolkene fik ikke alene højere Løn end før, men de fik ogsaa meget bedre Kost. Bønderne var blevne mere velhavende, og da Husbonde og Tyende spiste sammen, fik disse Gavn deraf. Tjenestefolkenes Fordringer steg, de forlangte selv bedre Kost og gik bedre klædt end før; men fra Husbondernes Side lød der mange Klager over deres Fordringsfuldhed.

— Det maa erkjendes, at Landarbejdernes Kaar i Almindelighed kun blev forbedret lidet eller slet ikke i Reformperioden og den nærmeste Tid derefter. Husmænd med Jord fik en bedre Stilling, men det var i deres Egenskab af selvstændige Jordbrugere, fordi de som saadanne fik Andel i Landbrugets almindelige Fremskridt, fordi deres Ejendom tiltog i Produktivitet og i Salgsværdi. De egentlige Landarbejdere, som fik deres væsentligste Indtægter ved at arbejde for andre, blev derimod ikke stillet bedre end før. Der var rigeligere og regelmæssigere Adgang til Beskæftigelse, og Pengelønnen steg ogsaa ret betydelig, men den steg ikke mere end Prisen paa deres Fornødenhedsartikler, desuden mistede de smaa Husmænd en vigtig Indtægtskilde, da Overdrevene blev udskiftede og Retten til Græsning derved gik tabt. Husmændenes sociale Stilling blev næppe heller synderlig bedre, thi der udviklede sig ofte et Husmandshoveri, der i social Henseende kun

var lidet bedre end det gamle Gaardmandshoveri, og da de andre Samfundsklasser paa Landet gik fremad, maatte Arbejderne føle deres egen Stillestaaen som en Tilbagegang.

Grunden til, at Landarbejdernes Stilling ikke blev forbedret, uagtet Efterspørgselen efter Arbejde var saa stor og stigende, var den stærke Folkeformerelse og Indvandringen af Arbejdere fra Udlandet; thi herved bragtes ogsaa Udbudet af Arbejdskraft til at voxe. Ophævelsen af det gamle Hoveri og den hensigtsmæssigere Fordeling af Arbejdskraften virkede ligeledes som et forøget Udbud. Og endelig bevirkede den Tunghed og Langsomhed, hvormed Arbejdslonnen plejer at bevæge sig, at den i denne Periode, med de stærkt opadgaaende Priser paa Levnetsmidler og andre Fornødenhedsgjenstande, ikke kunde følge tilstrækkelig hurtig med i Opgangen. Men omvendt viste det sig saa 10—15 Aar senere, da Priserne sank, at Arbejdslønnen desuagtet længe holdt sig oppe, og der kom da en særdeles gunstig Tid for Landarbejderne.

Det er allerede foran berørt, at de ledende Statsmænd ikke kan frikjendes for at have nogen Skyld i, at Landarbejdernes Kaar blev saa daarlige under den almindelige Fremgang. De havde nærmest kun Øje for den økonomiske Side af Sagen og kun lidet for dennes sociale Side. Det vilde imidlertid være uberettiget, om man derfor rettede nogen Bebrejdelse mod disse Mænd. De og deres Samtid havde Blikket hæftet paa de Onder, som paa den Tid var de stærkest fremtrædende, nemlig Bondens og Landbrugets uheldige Stilling, de rettede deres Anstrængelser mod dette Punkt og gjorde det med Dygtighed og Held, saa at de opnaaede en afgjort Forbedring. Det kunde ikke ventes, at de skulde have haft Øje for, at medens de dæmmede op for Ondet paa ét Punkt, vilde dette snige sig frem paa andre Punkter i ny og uventede Former. Det maatte være forbeholdt en senere Slægt at tage Kampen op med de ny sociale Onder. I 1848 begyndte man paa denne Sag, og man naaede navnlig at faa Husmandshoveriet i det væsentlige afskaffet (Frdn.

27de Maj 1848); men man slap Sagen for hurtig, og for den nulevende Slægt staar der her en vigtig Opgave at løse.

Lad os efter disse Bemærkninger om Arbejdsklassens Kaar, endnu i al Korthed overveje, hvilken Fordel de to andre Samfundsklasser paa Landet, Gaardmændene og Godsejerne, havde af Landboreformerne.

At Gaardmandsklassen vandt overordentlig meget ved Landboreformerne er utvivlsomt. Det er derimod urigtigt, naar Reformerne, hvad ofte er Tilfældet, bliver opfattet som ensidige i Gåardmandsstandens Interesse, som om der ved dem blev tilstaaet Gaardmændene direkte, materielle Fordele paa de andre Samfundsklassers Bekostning. Stavnsbaandets Løsning var til Gavn for hele Bondestanden; men det kan ikke kaldes en Gave til Bonden, det var Bondens naturlige Ret til personlig Frihed, som man tilbagegav ham, og som man med Urette havde taget fra ham 50 Aar tidligere for at hjælpe Kongen og Godsejerne ud over en Nødstilstand, der nu forlængst var forbi. Og nu de andre Landboreformer, Hoveriets Fastsættelse og Afløsning, Udskiftningen, Afløsningen af Naturalafgifterne m. m.; det var Reformer, der lige saa meget var i Godsejerens Interesse som i Bondens. De bevirkede, at Jordens Udbytte steg, og at dens Værdi forøgedes, men det maatte jo mest komme dens Ejer, Godsejeren, til Gode. At Godsejerne undertiden miskjendte deres egne Interesser og modsatte sig disse Reformer, forandrer ikke Sagen; det var heller ikke sjeldent, at Bønderne modsatte sig disse Reformer. Forordningen af 8de Juni 1787 om Jorddrotternes og Fæstebøndernes gjensidige Rettigheder og Pligter var vel nærmest givet i Fæstegaardmændenes Favør, men den var i Virkeligheden lige saa meget til Godsejernes Fordel; thi alt, hvad der bidrager til at gjøre et Brugs- eller Lejeforhold rent og klart, er lige saa fuldt til Fordel for Ejeren

som for Lejeren, da det bidrager til, at Lejen kan sættes op. Det kan ogsaa til en vis Grad antages, at Fæsteforholdet af sig selv vilde være bleven rént og klart selv uden Forordningen af 1787, naar blot Stavnsbaandet blev hævet, og Assessor Bang havde ikke saa ganske Uret, naar han udtalte (Landbokommissionens Forhandlinger pag. 184): „Naar Frihed fra Fødestavn først blev almindelig og frie Kontrakter fandt Sted, saa tænker jeg, at denne Post næsten vilde falde af sig selv. Bonden vilde, naar han ikke var under Tvang, nok se sig for, i hvad Stand han modtog Gaarden, og ikke tage den uden lovligt Syn, ligesom enhver anden fri Mand, der modtager en Ting, som han siden er pligtig til i samme Stand at levere fra sig". Og hvad der her er sagt om Fæsteforholdets Ordning, gjælder for en stor Del ogsaa om Hoveriet, at naar blot Stavnsbaandet var bleven løst og Bonden fri Mand, vilde disse Forhold nok have ordnet sig paa en for Bonden tilfredsstillende Maade, selv uden Regeringens Indgriben; det var kommen langsommere, men det var nok kommen. Heller ikke her var der nogen særlig Gave til Bønderne. Saa var der Fæstegaardenes Overgang til Selvejendom eller til Arvefæste. Det blev faktisk en stor Fordel for Bønderne; men Fordelen herved bestod ikke deri, at Bønderne fik deres Gaarde under deres daværende Salgsværdi; det var ganske vist ofte Tilfældet, men det var næppe det almindelige. Fordelen for Bønderne bestod deri, at de blev Selvejere eller Arvefæstere paa en Tid, da Konjunkturerne var opadgaaende, men i Datiden kunde man jo ikke se ind i Fremtiden og forudse, at Jordens Værdi vilde stige saa stærkt og saa længe. De Bønder, der tidligst blev Selvejere, inden Prisen paa Jord var stegen, tjente mest, uagtet de, som t. Ex. Bønderne paa Krongodset (ved dettes Salg fra 1764 til 1774) maatte kjøbe deres Gaarde paa Auktion og til „uhørlige Priser". De Bønder, der kjøbte sidst, inde i det 19de Aar-

hundrede, gjorde en mindre god Forretning, og ikke sjældent bragte Kjøbet dem Tab.

Der var dog ét Hovedpunkt, hvor Landboreformerne direkte sigtede til Gaardmandsklassens materielle Vel og ogsaa skaffede denne en betydelig Fordel. Det var Bestemmelserne om Bondergaardenes og Livsfæstets Bevarelse.

Det blev fra Godsejernes Side gjort gjældende, at naar Stavnsbaandet blev ophævet, og Bonden saaledes blev gjort uafhængig og fri, saa burde ogsaa Jorden blive fri, saa burde Godsejerne have Ret til frit at raade over Bondejorden, naar den blev fæsteledig, han burde have Ret til at omdele den, som han vilde, nedlægge eller udstykke eller sammenlægge Bondergaardene, og han burde have Ret til at give dem i fri Forpagtning paa et vilkaarlig valgt Aaremaal. Det var jo kun en Konsekvens af den Kontraktsfrihed, som man hævdede, naar man vilde løse Stavnsbaandet. Man henviste tillige til de engelske Landboforhold, der for mange her hjemme stod som et Mønster, og i England var det den fri Bortforpagtning af Jorden, der havde hævet Landbruget. Men Landbokommissionen og Regeringen fulgte ikke denne Vej. Paa dette Punkt opretholdt man det gamle Landbosystem, man opretholdt Forbudene mod Bondergaardes Nedlæggelse (sidst paabudt ved Frdn. 6te Juni 1769), og da Godsejerne begyndte at bortfæste Bondergaardene paa visse Aar eller paa Opsigelse — altsaa almindelig Bortforpagtning — saa forbød Regeringen dette ved Frdn. 19de Marts 1790 og fastholdt det gamle Livsfæste som Brugsformen for Bondejorden „i Hensigt til Agerdyrkningsvæsenets Opretholdelse og Bondestandens Haandhævelse i dens Rettigheder . . . og med Kraft at beskjærme Fæsterne i deres Besiddelsesret for dem selv og deres Enker som nu er, og ved vore Forfædres ældre Lovgivelse i flere Aarhundreder har været dem hjemlet“. I denne Forbindelse bør ogsaa nævnes Frdn. 15de Juni 1792 § 11, der tillod Forpagtning paa 50 Aar eller paa tvende eller flere Personers Levetid, og Pl. 7de Juni 1806, der ud-

vider Bestemmelserne om Fæstetvang til Selvejer- og Arvefæstegaarde. Ved disse Bestemmelser fik Bondestanden den reelle Fordel, at Bøndergaardene og en Brugsform af disse, der svarede til Bondestandens Tarv, blev bevaret, og den blev sikkret mod, at den fri Konkurrence skulde drive Bønderne bort fra Bondejorden, saaledes som det t. Ex var gaaet i England. Det var iøvrigt heller ikke mere end billigt, at Bondejorden saaledes blev bevaret for Bønderne. I Fortidens Decadenceperiode, da Bondejorden truede med at miste sin Værdi, opretholdt man denne ved at binde Bonden til Jorden (Stavnsbaandet), og derved bidrog man til at opretholde Godsejerne og Landbruget; det vilde da være ubilligt, om man nu, da Jorden fik Værdi, og Bønderne omvendt begyndte at holde paa Jorden, vilde have tilladt Godsejerne at berøve Bønderne deres gamle Besiddelsesret. Det er muligt, at man ved at fjærne alle Baand paa Jordens Brug og Besiddelse vilde have fremmet Landbruget og Nationens Rigdom mere end nu blev Tilfældet, men man havde sikkert ikke opnaa't saa gode og solide sociale Forhold blandt Landbostanden. Et Udtryk for, at Bondestandens Velstand blev forøget i Landboreformernes Tid, har man i de talrige Udtalelser om, at Bøndernes Føde blev bedre, deres Klæder kostbarere og deres Boliger bedre indrettet end før. „Ved Gaardenes og Husenes Udflytning paa Lodderne, forsvinde de hidtil brugelige lave, snevre og usle Vaaningshuse og Udhuse, og større, bekvemmeligere og sundere træde i deres Sted.“ „I de ældre Bøndergaarde ere desuden ikke Vinduerne til at oplukke, for hvilket der nu mere sørges, hvoraf fulgte, at disse Stuer ikke kunde have frisk Luft og være sunde, saameget mindre da Stuerne vare lave og med Lergulv, som ikke kan vadskes.“ „I de udflyttede Bøndergaarde anskaffes flere Bekvemmeligheder, idetmindste at Bonden faar en egen Mælkestue (før stod Mælken under Loftet i Dagligstuen paa Brædder), at der er

høiere til Loftet, at der er passende Vinduer, som give god Lysning og kan oplukkes ..." (Begtrup.)

Ogsaa Godsejerne havde stor Fordel af Landboreformerne, thi deres Indtægter voxede og deres Ejendomme steg i Værdi i en fast utrolig Grad (se foran pag. 100) og medens i tidligere Tid — i alt Fald i den sidste Halvdel af det 17de og den første Halvdel af det 18de Aarhundrede — de fleste Godsejere, som ikke havde særlige Indtægter ved Siden af Godset, sad i meget trykkende økonomiske Forhold, saa kom de nu hurtig til Velstand. Hovedgaardene gav nu, efter at de havde mistet Hoveriet, mere i Forpagtningsafgift end før. Og Bøndergodset, der før kun havde givet ringe Indtægt, steg nu stærkt i Værdi, og ved Siden deraf fik Godsejerne ved Forordningen af 15. Juni 1792 § 10, Ret til ved fremtidige Bortfæstninger af Bøndergaarde at sætte Landgilden saa højt op, som de kunde faa nogen Fæster til at gaa ind paa, – før den Tid havde Landgilden af Bøndergaardene været uforanderlig — og Godsejerne fik herved et bekvemt Midel til at overføre til deres Fordel den største Del af Bøndergaardenes Værdistigen. Men samtidig med disse store Fordele var der tillige voxet en Fare frem for Godsejerne, det var den store Prioritetsgjæld, som mange af dem havde paadraget sig for at hjælpe Bøndergodset op og omordne Bedriften, foreløbig blev denne Gjæld baaren med Lethed, men der skulde snart komme en Tid, hvor den bragte mange af dem til Ruin.

Med Landboreformerne fulgte store Fremskridt i Landbruget, en meget betydelig Forøgelse af Landets Velstand, et forøget Velvære for Flerheden af Landmænd og en Højnen af Bondestandens aandelige og sociale Standpunkt. Folkemængden tiltog i en overordentlig Grad, og Staten blev kraftigere, samtidig med at Skattebyrden blev mere taalelig. Alt, hvad Reformernes Venner og Forkæmpere havde ventet sig af dem, indtraf, og indtraf i kortere Tid og i rigeligere Maal, end nogen kunde have anet. De uheldige Virkninger, som Reformernes Modstandere havde frygtet,

udeblev derimod næsten alle. Man havde frygtet, at mange af Bønderne, naar Stavnsbaandet blev hævet, skulde have forladt Landbruget, givet slip paa Gaardene og flakket om som Landstrygere; det modsatte blev Tilfældet, Bønderne, der før ofte havde ønsket at gaa bort fra Gaarden, holdt nu fast ved Jorden som deres bedste Eje. Man havde frygtet, at Befolkningen vilde forlade de magre Egne af Landet, heller ikke dette skete. Man havde frygtet for Udvandring, men man fik Indvandring. Man havde frygtet for, at Administrationen ikke skulde magte Udskrivningen, naar Stavnsbaandet bortfaldt, og at Militærkraften derved skulde svækkes; heller ikke dette skete. Ogsaa Fattigforsørgelsens og den kommunale Skatteordning, som man havde frygtet vilde blive bragt i Forstyrrelse, naar Tvangsordningen hævedes, kom snart i en ny og bedre Orden.

Reformerne og Fremgangen i Landbruget bragte største Delen af Folket forøget materiel Velvære og en højere Kultur, men de medførte tillige forceret Omsætning, Usoliditet og Forøgelse af Prioritetsgjælden paa Landejendommene. Og de bevirkede endelig, at Bondestanden, der tidligere havde været næsten stationær i Antal, voxede med en rivende Fart, og at der af denne Tilvæxt udviklede sig en næsten hel ny Samfundsklasse, den egentlige Landarbejderklasse, der blev talrig i Antal og vigtig for Landbrugets Økonomi, men kun i ringe Grad fik Andel i de Goder, som Fremskridtet bragte de andre Samfundsklasser.

Det var denne Udvikling, der fandt Sted i vort Landbrug i Reformperioden indtil omtrent Aaret 1807. De Resultater, man i dette Tidsrum kom til, de gode som de mindre gode, skyldtes ikke alene Landboreformerne men ogsaa de opadgaaende Konjunkturer, og Virkningerne af disse Aarsager kan ikke skilles ud fra hinanden. Først i et senere Tidsrum, Tiden fra 1818 til 1828, da Konjunkturerne blev nedadgaaende, og Landboreformerne, kom til at staa ene om at holde vort Landbrug oppe, først da kan man

se disses Indflydelse paa Landbruget nogenlunde isoleret fra andre Indvirkninger. Dette Tidsrum og Reformernes Eftervirkninger ned mod vore Dage vil blive behandlet i et andet Bind af dette Skrift, og det vil da bl. a. blive paavist, at de mindre heldige Sider ved Landboreformernes Virken i den første Tid indtil 1807, efterhaanden blev udjævnede, og at der selv for de underste Lag i Samfundet kom nogen Fremgang.

Bilag.

Som Bilag meddeles her en Oversigt over Folketallet i Landdistrikterne i Aarene 1769—1787—1801 og 1834. For de to første Tidspunkter have tilsvarende Oversigter saavidt vides hidtil ikke været offentliggjorte. Man har benyttet de af Eggers (Manuskript) og Bergsøe (Statistik) og Statistisk Tabelværk givne Oplysninger. Naar de her meddelte Tal ikke stemme helt med de af Eggers og Bergsøe givne, skyldes det dels Forandringer af Herreds-Grændserne dels at der hos Bergsøe findes enkelte Feiltagelser.

For at lette en Sammenligning med Folketallet efter senere Folketællinger, saaledes som dette er angivet i Statistiske Meddelelser 3die Række 4de Bd. 1882, er der tilføiet et Supplement, der angiver Folketallet 1801 og 1834 i de Herreder, hvor der i denne sidste Oversigt er benyttet andre Herreds-Grændser.

Folkemængden i Landdistrikterne:		1834.	1801.	1787.	1769.
Sjælland:					
Sokkelunds	Herred	20,977	15,970	13,793	11,770
Smørum	—	10,810	8,017	6,981	6,295
Sømme	—	7,094	5,295	4,811	4,393
Voldborg	—	7,738	6,001	5,700	4,918
Thune	—	5,155	3,743	3,430	3,282
Ramsø	—	5,842	4,718	4,251	3,840
Liunge-Kronborg	—	17,298	11,613	9,960	8,782
Holbo	—	11,018	7,908	6,859	6,660
Strø	—	8,985	6,688	5,663	5,284
Liunge-Frederiksborg	—	9,068	6,672	5,567	5,324
Ølstykke	—	4,657	3,484	3,011	2,785
Horns	—	6,794	5,216	4,948	4,910
Meerløse	—	12,653	9,569	8,702	7,831
Tudse	—	8,219	6,596	5,907	5,735
Løve	—	9,106	6,828	6,131	5,924

Folkemængden i Landdistrikterne:		1834.	1801.	1787.	1769.
Arts	Herred	7,233	5,418	5,164	4,771
Skippinge	—	6,484	4,598	4,984	4,683
Ods	—	10,226	7,844	6,342	5,875
Ringsted	—	13,042	10,080	9,195	8,629
Alsted	—	8,591	6,299	5,270	4,910
Slagelse	—	10,310	8,134	6,959	6,657
Vester-Flakkebjerg	—	9,452	6,983	6.605	6,345
Øster-Flakkebjerg	—	8,883	7,161	6,756	6,265
Bjeverskov	—	7,228	6,059	5,627	5,352
Stevns	—	7,727	5,731	5,312	4,838
Fakse	—	8,126	6,944	6,503	6,045
Tybjerg	—	6,942	5,525	5,129	4,726
*Hammer	—	8,016	6,542	5,781	5,259
*Baarse	—	14,756	11,363	10,298	9,449
		272,430	206,999	185,639	171,537
Møen	....	10,415	7,568	7,015	6,102
Samsø	....	5,034	4,049	3,693	3,465
Bornholm:					
Vester	Herred...........	3,407	2,858	2,701	2,653
Sønder	—	4,425	3,522	3,440	3,326
Nørre	—	3,816	2,964	2,816	2,845
Øster	—	4,579	3,743	3,408	3,223
Christianso	—	407	494	»	»
		16,634	13,581	12,365	12,047

*) Sé Anm. p. 159.

Folkemængden i Landdistrikterne:	1834.	1801.	1787.	1769.
Falster:				
Nørre Herred..............	8,237	6,613	7,242	6,158
Sønder —	8,706	6,850	6,215	5,262
	16,943	13,463	13,457	11,420
Laaland:				
Musse Herred....	13,292	11,452	10,582	9,079
Fuglse —	9,817	7,627	5,996	5,504
Sønder —	8,039	6,582	5,586	5,463
Nørre —	9,428	7,854	6,905	6,578
	40,576	33,515	29,069	26,624
Fyn:				
Odense Herred.............	13,721	9,951	7,168	5,959
Aasum —	6,074	4,602	4,166	3,998
Bjerge —	8,103	5,679	5,229	5,108
Lunde —	5,407	3,945	3,759	3,353
Skam —	4,131	3.485	3,358	3,212
Skovby —	8,825	6,668	7,778	6,565
Vends —	13,736	10,296	9,006	8,476
Baag —	14,904	11,494	10,278	9,493
Vindinge —	10,514	8,219	7,439	7,265
Gudme —	9,606	6,837	6,476	6,234
Sunds —	14,039	10,228	9,210	8,298
Salling —	18,952	13,935	12,676	10,861
	128,012	95,339	86,543	78,822

Folkemængden i Landdistrikterne:	1834.	1801.	1787.	1769.
Langeland:				
Nørre Herred.............	6,415	4,484	4,128	3,642
Sønder —	7,459	5,488	5,551	4,829
	13,874	9,972	9,679	8,471
Jylland:				
*Horns Herred	9,391	6,618	5,880	5,996
*Vennebjerg —	9,015	6,372	5,598	6,007
*Jerslev nu (Dronninglund) —	13,219	9,789	9,188	9,997
Læsø —	2,068	1,563	»	»
*Børglum —	12,906	10,148	8,983	9,189
Hvetbo —	4,958	3,614	3,462	3,675
Øster-Han —	5,572	4,283	4,078	3,995
Vester-Han —	5,627	4,467	4,249	4,152
Hillerslev —	6,114	4,650	4,694	4,575
Hundborg —	4,306	3,271	2,719	2,710
Hassing —	5,580	3,884	3,621	3,461
Refs —	7,763	5,101	4,710	4,666
Morsø-Nørre —	5,128	3,087	2,784	2,684
Morsø-Sønder —	5,957	3,853	3,238	2,861
*Kjær —	11,584	8,283	7,420	7,637
*Fleskum —	6,502	5,034	5,049	5,078
Hornum —	6,484	5,110	4,418	4,871
Hellum —	5,376	4,351	4,100	3,994
Hindsted —	7,697	5,806	5,755	5,810

*) Sé Anm. p. 159.

Folkemængden i Landdistrikterne:		1834.	1801.	1787.	1769.
*Slet	Herred	5,800	4,356	4,564	4,528
*Aars	—	4,400	3,417	2,577	2,639
Gislum	—	3,628	3,029	2,905	2,819
Hindborg	—	2,610	2,274	2,118	2,049
*Nørre	—	3,819	2,993	2,830	2,990
*Harre	—	2,860	2,028	1,733	1,831
Rødding	—	2,632	2,123	2,085	1,937
Fjends	—	5,247	4,067	3,878	3,809
Nørlyng	—	3,810	2,728	3,838	3,915
Rinds	—	5,320	4,211	4,080	3,792
Sønderlyng	—	4,452	3,492	3,381	3,272
Middelsom	—	4,837	3,752	3,688	3,844
Lysgaard	—	6,640	4,730	4,069	4,098
Hids	—	3,321	2,420	2,255	2,087
Hovlbjerg	—	4,502	3,847	3,706	3,836
Onsild	—	2,615	2,189	1,968	2,060
Gjerlev	—	4,416	3,642	3,446	3,362
Nørhald	—	3,388	2,785	2,650	2,754
*Støvring	—	2,977	2,316	2,327	2,479
*Galten	—	5,712	4,666	3,955	4,064
Rougsø	—	2,716	2,234	2,134	2,254
Sønderhald	—	9,256	7,302	6,607	6,693
Nørre	—	5,518	4,503	4,364	4,497
Sønder	—	6,644	4,598	4,372	4,221
Mols	—	4,685	3,810	3,346	3,606
Øster-Lisbjerg	—	6,262	4,991	4,390	4,245

*) Sé Anm. p. 159.

Folkemængden i Landdistrikterne:		1834.	1801.	1787.	1769.
Hasle	Herred	3,035	2,103	2,154	2,028
Vester-Lisbjerg	—	2,947	2,080	1,930	1,828
Sabro	—	3,312	2,562	2,396	2,388
Framlev	—	4,136	2,920	2,627	2,278
Ning	—	6,673	4,679	4,254	4,254
*Hads	—	10,064	7,128	6,807	6,485
Hjemslev	—	5,494	4,312	3,787	3,713
Gjern	—	6,602	4,708	4,202	4,327
*Tyrsting	—	3,561	2,952	2,832	3,344
Vrads	—	4,928	3,507	2,689	2,736
*Vor	—	9,522	7,058	6,471	6,474
*Nim	—	3,954	2,323	1,878	1,913
Bjerge	—	10,062	7,550	6,821	6,979
Hatting	—	5,768	4,274	3,741	3,644
*Nørvang	—	10.430	6,184	5,714	5,422
*Tørrild	—	6,820	4,121	3,315	3,347
Jerlev	—	3,716	2,030	1,737	1,670
Holmans	—	4,734	3,187	2,965	2,973
Elbo	—	3,355	2,548	2,369	2,322
*Brusk	—	6,037	3,768	3,395	3,388
Skodborg	—	6,238	4,636	4,864	5.111
Vandfuld	—	4,233	3,354	1,901	2,139
Hjerm	—	5,601	4,578	4,173	4,454
*Ginding	—	5,163	3,656	3,356	3,325
*Hammerum	—	8,541	6,208	5,531	5,561
Ulvborg	—	4,914	3,742	3,209	3,207

*) Sè Anm. p. 159.

Folkemængden i Landdistrikterne:		1834.	1801.	1787.	1769.
*Hind	Herred	6,518	4,854	3,736	4,262
*Bolling	—	5,626	4,079	3,570	3,621
Nørre Horne	—	4,176	3,240	3,098	2,765
Vester Horne	—	6,624	5,611	4,968	4,836
Øster Horne	—	3,739	2,908	2,624	2,417
Skads	—	9,841	8,490	7,632	7,296
Slaugs	—	1,788	1,478	1,260	1,234
*Andst	—	6,441	3,883	4,108	3,720
Malt	—	4,495	2,897	2,455	2,220
*Gjørding	—	3,760	3,279	2,966	2,877
		456,162	338,674	308,747	309,597

*) I følgende Herreder, hvis Folkemængde i 1834 og 1801 ovenfor er angivet med andre Herreds-Grændser end ved de nyere Folketællinger, var Folkemængden med den nyere Fordeling af Sognene (overensstemmende med Statistiske Meddelelser 3. Række 4. Bind 1882), naar bortses fra tilkomne Distrikter af Slesvig:

	1834.	1801.
Sjælland:		
Hammer Herred	9,170	7,434
Baarse —	13,602	10,468
Jylland:		
Horns Herred	8,706	6,462
Vennebjerg —	9,700	6,528

	1834.	1801.
Dronninglund Herred	12,833	10,177
Børglum —	13,292	9,760
Kjær —	11,706	8,333
Fleskum —	6,380	4,984
Slet —	6,595	4,991
Aars —	3,605	2,782
Nørre —	3,596	2,838
Harre —	3.083	2,183
Støvring —	som ovfr.	2,388
Galten —	som ovfr.	4,594
Hads —	9,566	6,718
Tyrsting —	4,116	3,372
Vor —	8,967	6,638
Nim —	4,452	2,733
Nørvang —	10,385	6,144
Tørrild —	6,865	4,161
Brusk —	1,290	900
Resten af Brusk Herred under Kolding Herred (forbundet med tidligere Distrikter af Slesvig)	4,747	2,868
Ginding Herred	4,601	3,189
Hammerum —	8,928	6,534
Hind —	7,310	5,477
Bølling —	5,009	3,597
Andst Herred (kun ved et tilkommet Distrikt fra Slesvig afvigende fra sit ældre Omfang)		
Gjørding Herred	1,604	1,199
Resten af Gjørding Herred under Ribe Herred (forbundet med tidligere Distrikter af Slesvig)	2,156	2,080

Samlet Oversigt.

Landdistrikter i:	1834.	1801.	1787.	1769.
Sjælland	272,430	206,999	185,639	171,537
Moen	10,415	7,568	7,015	6,102
Samsø	5,034	4,049	3,693	3,465
Bornholm	16,634	13,581	12,365	12,047
Falster	16,943	13,463	13,457	11,420
Laaland	40,576	33,515	29,069	26,624
Fyn	128,012	95,339	86,543	78,822
Langeland	13,874	9,972	9,679	8,471
Jylland	456,162	338,674	308,747	309,597
Kongerigets Landdistrikter . .	960,080	723,160	656,207	628,085
Hertil slesvigske Landdistrikter under Ribe Amt	12,215	11,628	11,646	11,788
I alt . . .	972,295	734,788	667,853	639,873

Rettelser.

Ved en Forstyrrelse af Korrekturen er der pag. 102 og 103 indløbet nogle, iøvrigt uvæsentlige, Feil, nemlig:

pag. 102, 3. Lin. f. n. 100, læs 110.
— 2. Lin. f. n. 1769—74, læs 1769.
pag. 103, 6. Lin. f. o. 110, læs 120.
— 7. Lin. f. o. 1659, læs 1652.

Dette Skrift udgaar som Indbydelse til Universitetets Højtidelighed i Anledning af Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning. Festen er bestemt til at holdes Onsdagen den 20de Juni Kl. 12 i Universitetets Festsal. Professor, Dr. juris J. C. H. R. Steenstrup holder Talen. Før og efter Talen afsynges af Studentersangforeningen en for denne Højtidelighed forfattet Kantate af Hr. Holger Drachmann med Musik, komponeret af Hr. P. E. Lange-Müller.

Kjøbenhavn, den 11te Juni 1888.

Under Universitetets Segl.

1888.

